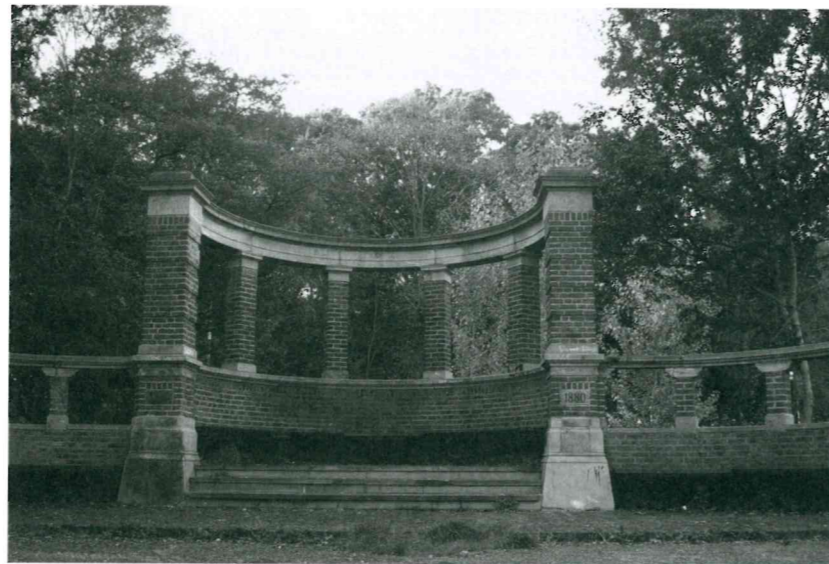

ling van de socialistische Internationale. Een onbekend gebleven socialist antwoordde hem onder het pseudoniem Piet Schaver met *Een woordje an meneer J.J. Cremer, of liever an Jan Stukadoor [...]. Een kijkje in de woning en in het hart van de werkman*. Cremer reageerde in 1872 weer met het *Antwoord van Jan Stukadoor aan Piet Schaver*.⁵³ De arbeiders moesten zich vooral niet wenden tot die socialisten en communisten van de Internationale, meende Cremer. Dat zou leiden tot de ondergang van de werkman zelf. Wel zag hij heil in een nationale werkliedenvereniging, zoals het ANWV. Sociale gelijkheid was in zijn ogen echter niet mogelijk en zelfs ongewenst. Zoals hij zijn fictieve metselaar Jan Stukadoor liet zeggen: 'Nee jongens, de standen [...] dat zit hem in de verscheidenheid van hersens en het maaksel van de menschen.'⁵⁴ Wat dat betreft was hij niet alleen minder literair begaafd dan een Multatuli, maar ook minder radicaal.

Cremer gaf zijn mening over veel problemen van zijn tijd. Ook het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog in 1871 deed hem naar de pen grijpen: hij publiceerde naar aanleiding hiervan *De oorlog. Een noodzakelijk kwaad?* Hij was een betrokken man.

Al deze geschriften en zijn goed gehonoreerde bestaan als spreker suggereren een man die volop deelnam aan het sociale leven. Dat was niet zo. Cremer had zoals gezegd geen sterk gestel en was daarom terughoudend bij het aannemen van uitnodigingen voor spreekbeurten. Hij leidde een vrij teruggetrokken bestaan om zijn gezondheid te ontzien. Oud is hij niet geworden. Op 5 juni 1880 overleed hij op 52-jarige leeftijd aan zijn leverkwaal. Kort voor zijn dood was hij nog bezig met het redigeren van zijn twaalfdelige verzamelde werk.

Cremer wilde geen mooi grafmonument. Liever zag hij te zijner herinnering een bank in de natuur geplaatst. Die kwam er in 1881, een jaar na zijn dood. Deze Cremerbank is nog steeds te vinden in de Scheveningse Bosjes.

De Cremerbank in de Scheveningse Bosjes in Den Haag.

Fabriekskinderen. Een bedde, doch niet om geld

J.J. Cremer

Oorspronkelijke tekst
en hertaling door
Korrie Korevaart

OORSPRONKELIJKE TEKST EN HERTALING VAN
FABRIEKSKINDEREN. EEN BEDE, DOCH NIET OM GELD

De stoomweverij van de Leidsche Katoenmaatschappij aan de Zijlsingel, eind 19de eeuw (RAL).

Over de tekst

Het verhaal draait om een textiel fabriek, een stoomwolspinnerij in Leiden, en kinderen die daar werken: fabriekskinderen. Een verteller, die de fabriek bezocht heeft, vertelt. Hij noemt zichzelf een 'novellenschrijver' (in de hij- en de ikvorm) en spreekt zijn publiek in de uvorm (in de oorspronkelijke tekst met *ge* en *gij*) aan. Hij neemt de lezers mee op zijn tocht door het negentiende-eeuwse Leiden (hij spreekt van *wij*) en toont hun diverse scènes, bij een arbeider thuis, in de fabriek, op een studentenkamer... De lezers wandelen mee en zitten eerste rang als bezoeker van het toneelstuk. Maar toneel is hier geen fictie, want het gaat hier niet om een louter verzonnen verhaal. Nee, eerder is dit toneel op te vatten als het levenstoneel. De schrijver schetst ons echter niet alleen de bittere werkelijkheid, doch beschrijft ook minstens één tafereel dat verbeeldt waarvoor hij strijdt: dat van het fabriekskind dat gered is van de uitbuiting, te eten heeft en onderwijs krijgt.

Alle foto's bij de tekst van Cremer zijn gemaakt in Leiden, tenzij anders vermeld.

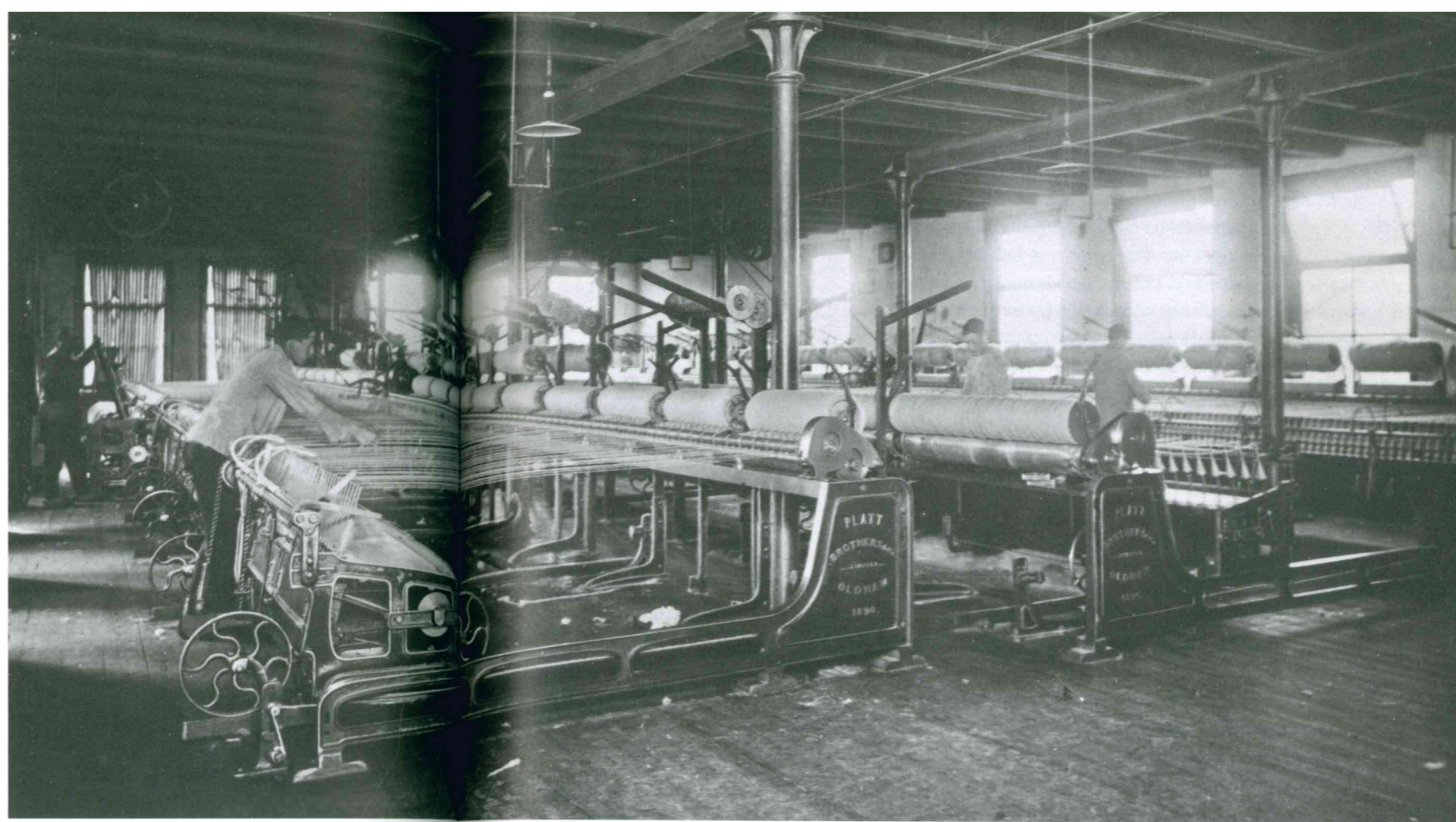
Uitzicht over Leiden vanaf molen de Oranjeboom in 1904 (RAL).

Cremer zocht zoveel mogelijk medestanders. De tekst moest daarom begrijpelijk zijn voor zoveel mogelijk mensen. Hij maakt dit doel meteen duidelijk door expres te ingewikkeld te beginnen: de eerste twee pagina's zijn moeilijk te volgen vanwege, onder andere, alle personificaties die de schrijver gebruikt: levenloze, soms abstracte zaken geeft hij weer alsof het mensen zijn. Hij spreekt over de nacht die Leiden blinddoekt. En over de geest der eeuw (waarmee hij de industrialisatie en de technische vooruitgang bedoelt), die een bondgenoot vindt in de gasvlammen van de straatlantaarns. Hij stelt de stad als een persoon voor, net als de rivier de Rijn, en de afsplitsing, de Oude Rijn. De stad schetst hij als een vrouw die ziek is, die een wond heeft en die hulp zoekt bij haar vader, de staat. Die moet haar genezen. Wat zoveel betekent als dat Cremer hier in dichtelijke vrijheid uitlegt dat de stad als het ware lijdt aan de kinderarbeid, dat die genezen moet worden door de staat, die door nieuwe wetgeving de kinderarbeid aan banden moet leggen. De schrijver weet wat hij doet. Hij spreekt zichzelf toe: 'Maar gij, novellendichter, wat spreekt ge in beelden en raadsels? Hoort ge niet reeds de stemme opgaan, die u vermaant tot eenvoud en kalmte, die u toeroept: blijf wie ge zijn wilt?' Na de eerste pagina's begint hij daarom quasi opnieuw: nu écht in eenvoudige en begrijpelijke taal.

Cremer's tekst is in een net- en klad-handschrift bewaard gebleven, in bezit van het Letterkundig Museum.¹ De bede verscheen in 1863 bij de Arnhemse uitgever D.A. Thieme. Dit is de oorspronkelijke gedrukte tekst, die hier in gezelschap van de hertaling is afgedrukt. *Fabriekskinderen* werd ook opgenomen in Cremer's *Romantische werken* (1877-1881), met wat kleine wijzigingen, terwijl in zijn oproep aan vorst en wetgevers de koning werd geschrapt. Later verscheen de tekst in de serie *Leidsche Herdrukken* (1906), in de reeks *Spectrum* van de Nederlandse Letterkunde (1971) en in de *Negentiende-eeuwreeks* bij uitgeverij Conserve (1988).

De hertaling

Het uitgangspunt van de hertaling was om de tekst voor de tegenwoordige lezers leesbaarder te maken door de huidige spelling te gebruiken, hier en daar de woordvolgorde te veranderen,

archaische woorden en naamsvormen te vervangen. Soms gaat dit gepaard met verlies van nuances in de betekenis – maar niet met verlies van alles: de sfeer is voelbaar historisch gebleven. De spreektaal in gedachten en dialogen is zoveel mogelijk gehandhaafd. Verklaringen zijn af en toe gewoon in de tekst opgenomen, bij uitzondering in een voetnoot. Het is de bedoeling dat een gemiddelde, historisch geïnteresseerde lezer de tekst met weinig moeite kan lezen.

De tekst was – in principe – niet moeilijk om te lezen. Logisch, want Cremer schreef een pleidooi waarmee hij zoveel mogelijk mensen wilde bereiken. De tekst moest voorgedragen kunnen worden en voor toehoorders goed te volgen zijn. Wie van u achttien jaar geleden, op 27 april 1990, een stoel in de Leidse Lokhorstkerk wist te bemachtigen, zal meteen weten wat ik bedoel. Acteur Jérôme Reehuis wekte toen vanaf de kansel de tekst tot leven. Hij liet horen hoe de tekst in de voordracht van Cremer moet hebben geklonken: het 'Voort raderen, voort!' galmde door de kerk; we hoorden de benepen kleinburgerlijkheid in de woorden van juffrouw Baks en de verwondering van het jongetje Sander als hij zich naar een andere wereld voelt getoverd op het moment dat hij wakker wordt op de kamer van een Leidse student, baron Willem van Hogenstad.

Self-actors (spinnmachines) bij Zaalberg met rechts twee jonge arbeiders, ca. 1900 (RAL).

Op tegenoverliggende pagina: Omslag van het deel van de *Leidsche Herdrukken* (1906), waarin de tekst van Cremer werd herdrukt. (Universiteit Tilburg, Universiteitsbibliotheek)

't Is winter. Een koude decembernacht houdt met kille vingers de oude Hollandse grijze universiteitsstad de blinddoek voor de ogen.

Slechts een waardig bondgenoot – de gasverlichting – van de reuzengeest van deze eeuw – de industrialisatie – voert strijd met de nacht en rukt voortdurend de blinddoek weer los. Kijk maar, de gasvlammen werpen van afstand tot afstand een vluchtig licht in de holle straten en ginds langs de sombere grachten.

Waarvoor dient die strijd, waarvoor dat licht? De stad ging immers al ter ruste en slaapt.

Geloof het niet, want telkens moet ze wakker zijn en opletten, wakker en opletten om te waken voor het onheil dat zou kunnen naderen.

En de oude stad, zij slaapt dan ook niet. Alleen af en toe raakt ze in een lichte sluimering, en 't lijkt u alsof ze droomt van haar aloude roem – net als het tere kind van de grijze vorst van de Alpen, de rivier de Rijn, die zoetjes dommelt aan haar borst, en murmelt en fluistert van de grootheid van zijn afkomst.

Maar toch, hoe vluchtig haar sluimering ook is – terwijl ze telkens over de blinddoek heen tuurt, om zelfs in de nacht te waken –, toch kan zij het niet zoals zij 't zou willen.

De arme stad is ziek!

Ja, 't hoofd is wel helder, zelfs helderder dan voorheen; ja, haar hart klopt wel even hard voor deugd en voor trouw als in de dagen van haar jeugd, maar u ziet wel hoe haar rechterarm² als verlamd neerligt.

Luister:

Een deel van haar edelste sappen ging over in onzuivere vochten; in vochten die een afzichtelijke wond maakten; een wond die haar krachten verteert, en haar ten slotte wellicht voert naar de ondergang van haar glorierijk bestaan.

Arme stad! Dochter van de Staat! Richt u op, werp u aan de borst van uw vader. Er zijn nog zusters die lijden zoals u. Smee hem dat hij u en uw zusters te hulp komt,

't Is winter. Een koude decembernacht houdt met kille vingers oud Hollands grijze academiëveste den blinddoek voor de oogen.

Slechts een waardig trawant van den reuzengeest dezer eeuw voert strijd met den nacht en rukt er gedurig den blinddoek weer los. Zie maar, de gasvlammen werpen van afstand tot afstand een vluchtig licht in de holle straten en ginds langs de sombere grachten.

Wartoe die kamp; waarvoor dat licht? Immers de stad ging ter ruste en slaapt.

Geloof het niet, want telkens moet ze wakker en ziende zijn, wakker en ziende om er te waken voor het onheil dat naderen kon.

1

2

En de oude stad, zij slaapt dan ook niet. Slechts bij wijlen bevangt haar een ligte sluimering, en 't schijnt u toe als droomde zij van heur alouden roem – even als de teedere loot van den grijzen vorst der Alpen, die zoetjes dommelt aan haren boezem, en murmelt en fluistert van de grootheid zijner afkomst.

Maar toch, hoe vluchtig ook haar sluimering zij – telkens turend over den blinddoek heen, om er te waken zelfs in den nacht, toch vermag zij het niet zoo als zij 't zou willen.

De arme is krank!

Ja, 't hoofd is wel helder, zelfs klaarder dan voorheen; ja heur harte klopt wel even luide voor deugd en voor trouw als in de dagen harer jeugd, nogtans, gij ziet het wel hoe heur rechter-arm als verlamd daar ter nederligt.

Luister:

Een deel van heur eelste sappen gingen over in onzuivere vochten; in vochten die zich vormden tot een afzichtelijke wonde; een wonde die hare krachten verteert, en welligt haar voert in het einde tot de slooping van haar glorierijk bestaan.

Arme stad! Dochter van den Staat! Richt u op, werp u aan 's vaders borst. Daar zijn nog zusters die lijden als gij. Smee hem dat hij voor

3

u en voor haar ter hulpe kome, dat hij zijne dienaars zende met artsenij en zalve, ware het noodig, met vlijmend lancet.

Maar gij, novellendichter, wat spreekt ge in beelden en raadsels? Hoort ge niet reeds de stemme opgaan, die u vermaant tot eenvoud en kalmte, die u toeroept: Blijf wie ge zijn wilt?

En ja, hij gevoelt wel de juistheid dier woorden; maar ach! koortsachtig jaagde hem het bloed door de aders, want ziet ge – men heeft hem die wonde getoond! Van hem heeft men een woord begeerd aan den vader der lijdende stad; een smeekwoord om hulpe, om spoedige redding. Was het wonder dat hij moeite had al aanstonds den juiststen toon te treffen, beseffend het hoog gewigt zijner roeping. Nogtans van nu aan zal hij trachten eenvoudig te zijn, ontzettend eenvoudig.

't Is winter. Koud was decembersnacht, en ijzig koud is nog zijn vroege morgen. Zes slagen broemt de klok uit Leidens hoogsten toren. Door de Breestraat en de Hoogewoerd leidt onze weg naar een der achterbuurten der stad.

1*

4

Bij het licht eener gaslantaarn zien wij, op weinige schreden afstand, een armelijke woning. Haar bouw herinnert aan Leidens glorievolle eeuw, aan de eeuw toen zijne zonen en dochters kloek waren en sterk, en streeden voor regt en voor vrijheid.

Niets is er aan dien gevel veranderd; alleen zoudt ge bij dag kunnen zien, hoe de kleine in lood gevatte ruiten van voorheen, naar den eisch der tijden, door een wat grooter soort zijn vervangen. — Eertijds kon Gods lieve zon slechts luttel in die woning schijnen; maar nu . . . ? Helaas! gij ziet het niet hoe die grootere ruiten voor 't meeste deel met een vettig stof zijn overdekt, hoe er velen, onachtzaam gebroken, slechts ruw met ondoorschijnend papier werden beplakt, hoe er thans in die armoedige woning, over dag, nog minder licht straalt dan weleer, en — dat is bedroevend, erg bedroevend!

Maar stil, ik moet eenvoudig zijn. Welnu, volg mij in de kleine woning. In de kamer, die wij al aanstonds door de voordeur betreden, zou een volslagen duisternis heerschen, indien niet de gaslantaarn daarbuiten, door het straks genoemde venster, eenig schijnsel naar binnen wierp. Het zwaar geronk van een man, benevens de geregelde of snellere ademhaling van eenige slapende kin-

dat hij zijn dienaars stuurt met medicijnen en zalf. En als het nodig is, met een vlijmscherp operatiemes.

Maar u, novellenschrijver, hoe spreekt u in beelden en raadsels? Hoort u niet al de stem opklinken die u vermaant tot eenvoud en kalmte, die u toeroept: 'Blijf wie u zijn wilt?'

En ja, hij voelt de juistheid van die woorden wel, maar ach, koortsachtig jaagt het bloed door zijn aderen, want ziet u – men heeft hem die wond laten zien! Van hem heeft men een woord verlangd aan de vader van de lijdende stad, een smeekbede om hulp, om een snelle redding. Was het een wonder dat hij er moeite mee had meteen de juiste toon te treffen, terwijl hij het grote belang van zijn roeping besepte. Maar desalniettemin zal hij van nu af aan trachten zijn verhaal eenvoudig te vertellen, *ontzettend* eenvoudig.

't Is winter. Koud was deze decembernacht, en ijzig koud is nog zijn vroege morgen. Zes slagen broemt de klok uit de hoogste toren van Leiden. Door de Breestraat en de Hoogewoerd leidt onze weg naar een van de achterbuurten van de stad.

Bij het licht van een gaslantaarn zien wij, op enkele stappen afstand, een armelijke woning. Haar bouw herinnert aan de glorierijke eeuw van Leiden, aan de eeuw toen zijn zonen en dochters kloek en sterk waren, en streeden voor recht en voor vrijheid.

Niets is er aan die gevel veranderd; alleen zou u bij daglicht kunnen zien, hoe de kleine in lood gevatte ruiten van voorheen, naar de mode van de tijd, door een wat grotere soort zijn vervangen. — Vroeger kon Gods lieve zon nauwelijks in die woning schijnen, maar nu ...? Helaas! U ziet het niet hoe die grotere ruiten grotendeels met een vettig stof zijn bedekt, hoe er vele, achteloos gebroken, slechts ruw met ondoorschijnend papier werden beplakt, hoe er nu in die armoedige woning, overdag, nog minder licht straalt dan vroeger, en – dat is treurig, erg treurig!

Maar stil, ik moet eenvoudig zijn. Welnu, volg mij in de kleine woning. In de kamer, die wij al meteen door de voordeur binnenstappen, zou een volslagen duisternis heerschen, als de gaslantaarn daarbuiten, door het eerdergenoemde venster, niet enig schijnsel naar binnen wierp. Het zwaar geronk van een man, naast de regelmatige of snellere ademhaling van enkele slapende kinderen, treft onze oren.

Juist op dit ogenblik laat de grote torenklok horen dat het zes uur na middernacht is. In de bedstee waaruit het nare geronk blijft klinken, merkt u, tegelijk met de eerste klokslag daarbuiten, wat beweging op. 't Is een vrouw die zich haastig opricht. Met een nijdig 'Snurk toch niet zo!' geeft zij de man naast haar een stomp op de schouder, en luistert ze — terwijl het nare geluid een moment verstomt — nauwlettend naar de doffe klokslagen uit de verte.

'Zes!' bromt de vrouw binnensmonds, ze rekt zich geeuwend uit, stapt nu snel uit de hoge bedstee, en sloft een ogenblik later op afgetrapte pantoffels naar een andere bedstee.

Drie kinderen slapen daar samen: twee jongens van tien en dertien jaar, naast een meisje dat bijna twaalf is. In de bedstee van de ouders kreunt vluchtig een kind van enkele maanden, waarschijnlijk nu het merkt dat moeder hem verlaat, en in de wieg ervoor droomt een meisje van vier jaar misschien, met een droevig lachje om haar mond, van mooie winkels met allerlei brood.

— 'Toe kinders, eruit!' roept de moeder met schrille stem het slapende drietal toe, en als zij de schamele deken heeft weggeslagen, trekt zij de oudste jongen bij de arm, haar Evert, die langzaam wakker wordt en met lodderige blik voor zich uit kijkt, terwijl zij verder op dezelfde manier de beide andere kinderen probeert wakker te maken. Die taak is niet makkelijk. Saartje tenminste weert onbewust de moederhand af die haar diepe slaap komt verstoren, wijkt terug naar de achterste hoek van de bedstee, en kromt zich bijna tot een bal in elkaar, met het hoofd op de knieën.

Een klagend gehuil vult plotseling het vertrek. 't Is Sander, de jongste van de knaapjes. Onbarmhartig door de moeder uit de bedstee getild, staat hij half wakker, half dromend met zijn blote voetjes op de kille vloer.

— 'Stil, Sander, als vader het hoort!' waarschuwt zijn moeder, en als zij nu hém en ook haar oudste zoon — die inmiddels zijn bed heeft verlaten — hun schamele kleren heeft toegeduwde, tast zij opnieuw naar het weggedoken meisje, trekt haar bij haar hemdje naar voren, en tilt het kind, dat woest van zich afslaat, tegelijk uit het bed.

Saartje, op de grond gezet, opent haar ogen; zij droomde daarnet dat een akelig dier haar bij de keel had; nu ziet ze... haar moeder, en de tere handjes klemt ze inéén,

deren, treft onze ooren. Juist op dit oogenblik berigt de groote torenklok het zesde uur na middernacht. In de bedstee waaruit het naar geronk blijft klinken, verneemt ge, tegelijk met den eersten klokslag daarbuiten, eenige beweging. 't Is eene vrouw die zich haastig opricht. Met een nijdig: «Snork toch zoo niet!» geeft zij den man aan hare zijde een stomp op den schouder, en leent — terwijl het nare geluid een wijle verstomt, naauwlettend het oor aan den doffen klokslag uit de verte.

«Zes!» bromt de vrouw binnensmonds; rekt zich geeuwend de leden; stapt nu spoedig uit de hooge bedstee, en sloft een oogenblik later op neêrgetrapte pantoffels naar een andere bedstee.

Drie kinderen slapen er bijeen; twee jongens van tien en dertien jaren, benevens een meisje dat bijna haar twaalfde jaar heeft bereikt. In de slaapstee der ouders kreunt vlugtig een kind van weinige maanden, waarschijnlijk nu het bespeurt dat moeder hem verliet, en in de wiege er voor, droomt een meisje van vier jaren misschien, met een droevig lachje om den mond, van mooie winkels met allerlei brood.

— «Toe kinders, er uit!» roept de moeder met schrille stem het slapende drietal toe, en als zij

het schamele dekkleed heeft weggeslagen, dan trekt zij den oudsten knaap bij den arm, haar Evert die, langzaam ontwakend met lodderigen blik voor zich heen ziet, terwijl zij verder op soortgelijke wijze de beide andere kinderen te wakken tracht. Die taak is geen ligte. Saartje althans weert onbewust de moederhand af die haar diepen slaap komt verstoren; wijkt naar den achtersten hoek der bedstee terug, en kromt zich schier tot een bal ineen, met het hoofd op de knieën.

Een klagend geweën vervult eensklaps het vertrek. 't Is Sander, het jongste der knaapjes. Onbarmhartig door de moeder uit de bedstee getild, staat hij half wakend half dromend, met de bloote voetjes op den kille vloer.

— «Stil, Sander, als vader het hoort!» vermaant de moeder, en als zij nu hém en ook haar oudste — die inmiddels zijn bed heeft verlaten, de schamele kleëren heeft toegeduwde, dan tast zij op nieuw naar het weggedoken meisje; trekt haar bij heur hemdrokje naar voren, en beurt het kind, dat woest van zich afslaat, almede uit het bed.

Saartje, op den grond gezet, opent de oogen; zij droomde daar even dat een akelig dier haar bij de keel had; nu ziet ze... haar moeder; en de teedere handjes klemt ze inéén, en de kille

Kinderen in het Klooster, te midden van de schapenvachten die door een vellenbloter (handelaar in vellen) op houten rekken gehangen zijn, eind 19de eeuw (RAL).

Kinderen voor de stadsvilla's aan het Plantsoen, eind 19de eeuw. Een meisje uit de achter deze huizen gelegen arbeidersbuurt heeft zich tussen haar welgestelde leeftijdsgenootjes gevoegd. Zij is te herkennen aan haar klompen (RAL).

en de kille knuistjes drukt ze tegen haar brandende ogen, en ze zegt dat het zo tikt in haar hoofdje.

Maar de moeder hoort het niet. Toen zij Sander liet om het meisje te wekken, is het jongetje, overmand door de slaap, door z'n knieën gezakt en nu ligt hij met zijn hoofd tegen de muur, opnieuw in een diepe rust.

— 't Is ook nogal wat: twaalf uur naar bed!' mompelt de moeder. Terwijl ze zich snel naar het jongetje voorover buigt, schudt zij hem nog een keer wakker, maar, als nu het kind opnieuw en sterker dan straks aan het huilen gaat, legt zij haastig haar hand op zijn mond en kijkt ze met angstige blik de kant van haar bedstee op, want — ruw klinkt de stem van haar man, met een nijldige vloek: 'Hè — mondhouwen. Zeg!'

Een klein kwartier later beweegt zich een schamel drietal kinderen in de nog onbevolkte straten van de Leidse achterbuurt.

De nachtwacht, die van zijn laatste ronde naar huis terugkeert, kent ze wel. 't Zijn de kinderen van Gerrit Zwarte, de voormalige timmermansknecht. Van Zwarte, die sinds een paar jaar — zoals hij het noemt — bang van springende knokkels is, en daarom zijn handen maar in zijn broekzakken houdt.

Daar gaan ze, die kinderen. Evert, de oudste, trekt Sander met zich mee en paait de bibberende kleine met de woorden: — 'Kom maar, 't is warm daarginds.'

Sander kan 't helemaal niets schelen; hij wil gaan liggen, hier op die stoep, en — met het handje waarin nog de kruimels van de net gekregen en haastig opgegeten koude aardappel kleven, wrijft hij zich steeds en alweer langs zijn loodzware oogleden: hij wil niet verder — weet je, hij wil niet!

En Saartje, met opgetrokken schouders en haar armen in haar schort gerold, loopt haastig een paar stappen voor haar broertjes uit. Bij iedere stap die ze neemt, tikt het sneller en sterker in haar hoofdje. Dat heeft ze eergisteren ook gehad, maar nu is 't erger, veel erger. Ze moet maar doorlopen, nóg harder, opdat ze eerder in de warmte komt.

Saartje is ginds al om de hoek verdwenen. Evert kan met Sander, die hij stevig vasthoudt, niet zo snel voortkomen.

Plotseling ontsnapt er een akelige kreet uit zijn mond; met een pijnlijk gebaar trekt hij ijlings de hand terug

knuistjes drukt ze tegen de brandende oogen, en zegt, dat het zoo tikt in haar hoofdje.

Maar de moeder hoort het niet. Toen zij Sander heeft losgelaten om het meisje te wekken, is het jongste, overheerd door den slaap, in de knieën gezakt en ligt met het hoofd tegen den muur, op nieuw in een diepe rust.

— 't Is ook wat erg; twaalf ure naar bed!' mompelt de moeder. Zich schielijk tot het jongste voorover buigend, schudt zij hem nogmaals wakker, doch, als nu het kind op nieuw en sterker dan straks aan het krijten gaat, dan legt zij hem haastig de hand voor den mond en ziet er met angstigen blik naar de zij van heur bedstee, want — ruw klinkt de stem van haar man, met een nijldigen vloek: 'Hè — mondhouwen. Zeg!'

Een klein kwartier later beweegt zich een schamel drietal kinderen in de nog onbevolkte straten van Leidens achterbuurt.

De nachtwacht die van zijn laatste ronde huiswaarts keert, hij kent ze wel. 't Zijn de kinderen van Gerrit Zwarte, den voormaligen timmermansknecht; van Zwarte die sinds een paar jaren — zoo als hij zich uitdrukt — bang voor

springende knokels is geworden, en daarom zijn handen maar in de broekzakken houdt.

Daar gaan ze, die kinderen. Evert, de oudste, trekt Sander met zich voort en paait den bibberenden kleine met de woorden: 'Kom maar, 't is warm daar ginder.'

Sander kan 't niemanda schelen; hij wil er gaan liggen, hier op die stoep, en — met het handje waarin nog de kruimels van den straks gekregen en haastig opgegeten kouden aardappel kleven, wrijft hij zich steeds en alweder langs de loodzware oogleden: hij wil niet verder — weet je, hij wil niet!

En Saartje, met opgetrokken schouders en de armen in heur boezelaar gerold, gaat ze haar broertjes op eenige schreden afstand haastig vooruit. Bij iederen voetstap dien ze doet tikt het haar sneller en sterker in 't hoofdje; dat heeft ze eergister ook gehad; maar nu is 't erger, veel erger; ze zal maar doorloopen, nóg harder, dat ze eerder in de warmte komt.

Saartje is ginds om den hoek reeds verdwenen. Evert kan met Sander, dien hij stevig vasthoudt, niet zoo haastig voortgaan.

Eensklaps ontsnapt er een nare kreet aan zijn mond; met pijnlijk gebaar trekt hij ijlings de

hand terug, waarmeê hij Sander heeft voortgetrokken. Het arme slaapdronken kind had hem kwaadaardig gebeten, gebeten in de hand die tot loopen hem dwong, terwijl hij slapen wilde, niets anders dan slapen.

— 'Leelijke rakkert!' schreeuwt Evert en.... Doch neen, wij vervolgen hier niet. Arme zwakke, onwetende schapen! We zouden u beschuldigen, wij, terwijl we slechts deernis met u hebben en slechts medelijden voor u vragen. Ha! of we niets meer voor u wilden!

En waarheen zal het nu?

Zie, een steenen vinger, hoog zich verheffend boven de daken, hij wenkt uit de verte.

En daar — gij betreedt er een der vele werkplaatsen van den grootschen werkman, kloekste zoon van den geest dien we noemden.

Wondere spruit van genie en verstand, bedeed met ontzettende kracht en rusteloozen ijver, geboren den menschen ten welvaart en zegen — stil, wie fluistert daar zacht: en vaak ook ten moordenaar?

Zie, in de voorhoven van deze zijn werkplaats, daar stoken de dienaars een vuur van bedwelmende

hette. Uit vluchtigen sluimer ontwakend, rekt hij en spant hij zijn leden en spieren. Krachtig heft hij zijn ijzeren armen omhoog, en — wanneer hij ze heft, dan grijpen zijn vingers in stang en in drijf wiel; dan stampen zijn voeten op kammen en staven; dan wielen en keeren ontelbare raders; dan snort het en gonst het en bonst het alomme, en trilt er zijn stem als met dondrenden klank: voort raderen, voort; schept haastig den menschen uit ruwe wol een kostlijken draad ten koesterend dekkleed. En 't snort en het dreunt en bonst er nog sterker, en altijd die stem:

Voort raderen, voort!

Ik weet niet waar Saartje gebleven is. Een groot doch somber gebouw is zij binnengegaan; een steilen trap heeft zij beklommen en, hijgend naar den adem, is zij verdwenen in een der zalen van de uitgestrekte stoom-wolspinnerij.

Evert, die zijn broertje in de eenzame straat heeft achtergelaten, moet haar al spoedig gevolgd zijn; ook hem ontdekt gij niet meer.

Zijt gij een vreemdeling in dit verblijf, dan ziet gij in den aanvang slechts weinig. Wel flonkeren er, in afwachting van den naderenden morgen, een

waarmee hij Sander heeft voortgetrokken. Het arme slaapdronken kind heeft hem kwaadaardig gebeten, gebeten in de hand die hem tot lopen dwong, terwijl hij slapen wilde, niets anders dan slapen.

— 'Lelijke rakker!' schreeuwt Evert en...

Maar nee, wij gaan hier niet langer met jullie mee.

Arme zwakke, onwetende schapen! We zouden jullie beschuldigen, wij, terwijl we slechts deernis met jullie hebben en slechts medelijden voor jullie vragen. Ha! Of we niets meer voor jullie wilden!

En waarheen gaan we nu?

Kijk, een stenen vinger — de schoorsteen van de fabriek — verheft zich hoog boven de daken, wenkt uit de verte.

En daar — u komt een van de vele werkplaatsen binnen van de grote werkman, de stoommachine: kloekste zoon van de geest der eeuw, die we eerder noemden.

Wonderlijk product van genie en verstand, toebedeeld met een ontzettende kracht en een rusteloze ijver, de mensen tot welvaart en zegen geboren — stil, wie fluistert daar zacht: 'En vaak ook tot moordenaar?'

Kijk, in de voorhoven van deze werkplaats, daar stoken de dienaars een vuur van bedwelmende hitte. Uit een vluchtige sluimer ontwakend, rekt de machine zich uit en spant hij zijn ledematen en spieren. Krachtig heft hij zijn ijzeren armen omhoog, en — wanneer hij ze optilt, grijpen zijn vingers in stang en in drijf wiel. Dan stampen zijn voeten op kammen en staven; dan draaien en keren ontelbare raderen; dan snort het en gonst het en bonst het alom, en trilt zijn stem met dondrende klank: 'Voort raderen, voort; maak voor de mensen haastig uit de ruwe wol een kostbare draad om er een koesterende deken van te maken.' En 't snort en het dreunt en bonst daar nog sterker, en altijd die stem:

'Voort, raderen, voort!'

Ik weet niet waar Saartje gebleven is. Een groot maar somber gebouw is zij binnengegaan, een steile trap heeft zij beklommen en, hijgend naar adem, is zij verdwenen in een van de zalen van de uitgestrekte stoomwolspinnerij.

Evert, die zijn broertje in de eenzame straat heeft achtergelaten, moet haar al snel gevolgd zijn; ook hem ziet u niet meer.

Bent u een vreemdeling in dit verblijf, dan ziet u in het begin slechts weinig. Wel flonkeren er, in afwachting

De Langestraat met op de achtergrond een fabrieksgebouw van de Leidsche Katoenmaatschappij, eind 19de eeuw (RAL).

De Uiterstegracht met rechts een fabriek van de Gebr. Van Wijk & Co. en links achter de conservenfabriek Tieleman & Dros, eind 19de eeuw (RAL).

menigte gazvlammen, doch het licht wordt gedurig onderschept en gebroken door een aantal gevaar- ten, die, zich onbewust, hun gestadigen arbeid verrigten. Zijt voorzichtig dat uw kleed niet ge- vat wordt door een der vele machine-raderen, die u bij den naauwen doortogt van weerszijden be- dreigen, en — let op den grond, dat uw voet niet haakt in de breede pees die ginder die groote schijf in beweging brengt. Die schijf, 't is het hoofd- rad der trommel van den schrobbelmolen, der machine die de vastgepakte wol in losse en platte vlokken te voorschijn brengt.

En er naast, dat andere werktuig, dat is de kaartmachine die immer de vlokkige wol blijft ontvangen, ze kaart en verdeelt in haar ijzeren binnenst, en vallen laat in donzige plokken.

En die plokken of rolletjes wol, zoo lang als een arm, zoo dun als een pink, en zoo licht als een veder — wáár of ze blijven? Zie, vele losse raderen wentelen heen en weér, en voeren ze toe aan den grofmolen daar; zij lasschen ze snel aan de plokken of draden die haast zijn versponnen, snel, ongelooflijk snel: zeventhonderd malen in één uur, negenduizend malen op den lan- gen dag.

Doch die losse raderen hier, zie, ze zijn van

een ander fatsoen dan de grootere dáár, die er wielen en snorren om hunne assen.

Niet waar, ge zoudt zweren dat het menschen waren, heel kleine menschen die staan op hunne voeten als wij; met armen en handen, zeer zwakke handjes; met aangezichten als die van ons, maar flets van kleur en slap van vormen; aangezichten waarin oogjes blinken als een laatste vonk in den bleeken aschhoop. Gij zoudt zweren dat het menschen waren, akelig kleine en arme oude man- nen en vrouwtjes, die gaarne hijgend zouden neêr zitten bij den warmen haard en de dorre han- den uitstrekken naar een versterkende bete. Niet waar, gij zoudt zweren dat het natuurgenoeten waren, arme ontzenuwde wezens van gelijken aan- leg, met dezelfde behoeften als gij; maar gij be- driegt u, zie slechts hoe ze wielen en keeren: negenduizend malen op den langen dag voortge- jaagd door den werkman die — grootsch als zijn oorsprong, doch gesard door zijn duivel, steeds woedender brult:

Voort raderen, voort!

Doch gij vertrouwt ons niet, hoe langer gij tuurt op die kleine raders — want gij gevoelt

van de naderende morgen, een menigte gasvlammen, maar het licht wordt voortdurend onderschept en gebroken door een aantal gevaartes, die, zich onbewust daarvan, hun gestage arbeid verrichten. Wees voorzichtig dat uw kleren niet worden gepakt door een van de vele machineraderen, die u bij de nauwe doorgang aan weerszijden bedreigen, en — let op de grond, dat uw voet niet blijft hangen in de brede snaar die daarginds die grote schijf in beweging brengt. Die schijf — het is het hoofd- rad van de trommel van de schrob- belmolen, van de machine die de vastgepakte wol in losse en platte vlokken tevoorschijn brengt.

En daarnaast, dat andere werktuig, dat is de kaart- machine, die steeds de vlokkige wol blijft ontvangen, ze kaart en ze verdeelt in haar ijzeren binnenste, en laat vallen in donzige plokken.

En die plukken of rolletjes wol, zo lang als een arm, zo dun als een pink, en zo licht als een veer — waar blijven die? Kijk, veel losse raderen wentelen heen en weer, en voeren ze naar de grofmolen daar. Ze lassen ze snel aan de plukken of draden die haast zijn versponnen, snel, onge- looflijk snel: zeventhonderd keer in één uur, negenduizend keer op de lange dag.

Maar die losse raderen hier, kijk, ze zijn van een ander model dan de grotere dáár, die daar draaien en snor- ren om hun assen.

Nietwaar, u zou zweren dat het mensen waren, heel kleine mensen die staan op hun voeten als wij: met armen en handen, zeer zwakke handjes; met gezichten als die van ons, maar flets van kleur en slap van vormen, gezichten waarin oogjes blinken als een laatste vonk in de bleke ashoop. U zou zweren dat het mensen waren, akelig kleine en arme oude mannen en vrouwtjes, die graag hijgend zouden gaan zitten bij de warme haard en de dorre handen zouden uitstrekken naar een hap versterkend voedsel. Niet- waar, u zou zweren dat het medemensen waren, arme ver- zwakte wezens met gelijke eigenschappen, met dezelfde behoeftes als u, maar u bedriegt uzelf. Kijk maar hoe ze draaien en keren: negenduizend keer op de lange dag voort- gejaagd door de werkman die — groots als zijn oorsprong, maar gesard door zijn duivel, steeds woedender brult:

'Voort raderen, voort!'

Maar u vertrouwt ons niet, hoe langer u tuurt op die kleine raderen — want u *voelt* wel dat het raderen zijn — toch

ziet u helder, onbedrieglijk zeker, dat zij – geschapen tot redelijke wezens, nog met kleren van mensen zijn bedekt.

Immers, in 't midden van die bontvale rij – het helderst door een van de gasvlammen verlicht, daar ziet u Saartje, het kind van Gerrit Zwarte, het arme kind dat koorts heeft, dat zich ongelooflijk snel en gestaag moet haasten. U herkent het arme meisje wel, al schrikt u terug nu u haar droevig figuurtje in 't volle licht des te beter kunt zien.

Een hoofd, een heel hoofd is zij kleiner dan uw dochtertje, dat in dit uur gezond, ja met de rozen op de wangen, op 't zachte kussen te dromen ligt en zo oud is als zij.

U schrikt terug bij het zien van dat voos en flets gezichtje, met die brede mond en die onnatuurlijk glinsterende oogjes. U wendt uw blik van haar af, en uw oog blijft gevestigd op het jongetje aan haar zij. Tien jaar oud, lijkt hij op een kind van zeven lenten – wat zeg ik, lijkt hij een kind van zeven barre winters te zijn. Telkens en telkens werpt hij een lodderige blik op de grofspinner, die aan de andere kant van de molen beloert wat hij doet, en angstig haast hij zich met zijn handjes, want ziet u, al tweemaal heeft hij van hem een geduchte tik met de rolstok – een soort deegroller – gehad, hier op de schouder, erg vals! Erg vals en gemeen!

En aan deze kant van de tweede molen, ziet u die kromme jongen daar wel staan? Zijn hoog en breed voorhoofd doet u vermoeden dat zijn geest iets meer nodig heeft dan een werktuigelijke arbeid voor zijn handen.

Arme onderdrukte geest! Wat kan hij meer doen dan tellen, altijd tellen: kijk, zó veel plukken gelast geeft één minuut; en zestig maal dat getal maakt ongeveer een uur. En als hij diezelfde som straks driemaal heeft, dan is de schaft of rusttijd dichtbij. Dan mag het kind... Maar nee, zijn rust nemen, dat mag hij dan niet; dat uur is voor zijn kwelgeest, de spinner. Immers, de grote machine, zij weet van geen rusten. Immers, de plukken die zij steeds laat vallen – hoewel ze niet meteen verwerkt zullen worden – moeten geraapt en op hopen gelegd worden. En straks, als de spinner weer beginnen zal, dan is de taak van de jongen bijna verdubbeld; want, ziet u, de voorraad van een heel uur moet worden ingehaald op het nooit vertragende werktuig, het werktuig dat altijd plukken voortbrengt; wel honderd in één minuut.

wel dat het raderen zijn, — toch ziet ge klaar, onbedrieglijk zeker, dat zij — geschapen tot redelijke wezens, nog met het kleed der menschen zijn bedekt.

Immers, in 't midden van die bontvale rij — het helderst door een der gasvlammen verlicht, daar ziet ge Saartje, het kind van Gerrit Zwarte, het arme kind dat de koorts heeft, dat zich reppen moet ongelooflijk snel en gestadig. Gij herkent het arme meisje wel, al schrikt gij terug nu ge haar droevig figuurtje in 't volle licht te beter kunt zien.

Een hoofd, een gansch hoofd is zij kleiner dan uw dochtertje, dat in dit uur gezond, ja met de rozen op de wangen, op 't zachte kussen te dromen ligt en zoo oud is als zij.

Gij schrikt terug bij het beschouwen van dat foos en flets gezigtje, met dien wijden mond en die onnatuurlijk glinsterende oogjes. Gij wendt den blik van haar af, en uw oog blijft gevestigd op het jongske aan hare zijde. Tien jaren oud, gelijk hij een kind van zeven lenten — wat zeg ik, een kind van zeven barre winters te zijn. Telkens en telkens werpt hij een lodderigen blik op den grofspinner, die aan gene zijde van den molen zijn werken bespiedt; en — angstig rept hij gestadig de handjes, want ziet ge, al tweemaal

heeft hij van hem een duchtigen tik met den rolstok gehad, hier op den schouder, erg vals! erg vals en gemeen!

En aan deze zijde van den tweeden molen, ziet gij dien krommen knaap er wel staan? Zijn hoog en breed voorhoofd doet u vermoeden dat zijn geest iets meer behoeft dan een werktuigelijken arbeid voor zijne handen.

Arme onderdrukte geest! wat kan hij meer doen dan tellen, altijd tellen: Zie, zóó veel plokken gelascht geeft ééne minuut; en zestig malen dat getal maakt omstreeks een uur; en als hij diezelfde som straks driemaal verkrijgt dan is de schoft of laveitijd nabij; dan mag er het kind... Doch neen, zijn rust er te nemen dat mag hij dan niet; dat uur is voor zijn kwelgeest, den spinner. Immers, de groote machine, zij weet van geen rusten; immers de plokken die zij aanhoudend laat vallen, ofschoon ze niet aanstonds verwerkt zullen worden, ze moeten geraapt en op hopen gelegd. En straks, als de spinner weér aanvangen zal, dan is er de taak van den knaap schier verdubbeld; want ziet ge, de voorraad van gansch een uur moet worden ingehaald op het nimmer vertragende werktuig, het werktuig dat altijd plokken voortbrengt; wel honderd in ééne minuut.

De Leidsche Katoenmaatschappij v/h De Heijder & Co. aan de Herengracht, ca. 1890 (RAL).

Wasdag in een Leidse arbeidersbuurt (Waardgracht, ca. 1900). De bootjes werden gebruikt om te gaan vissen, vooral op paling (peuren), een bijverdienste of een welkome aanvulling op het armzalige menu (RAL).

Maar toch die pauze, zij gunt de kleine een uur van minder gestage arbeid. Dat uur is hem welkom, het uur van negen tot tien. Ziet u, hij heeft een goede moeder, en die moeder heeft hem voor zijn ontbijt een gebakken koek gegeven. Een gebakken koek van een hele cent; die kan hij nu opeten en hij smaakt zo lekker. Wat spant die arme kromme knaap zich in om zijn geel-grauwe poffer — waarvan de wetenschap leert dat hij slechts één vijfde voedzame delen bevat, zo zuurachtig klef, en zo krakend van kalk of van krijtstof, naar binnen te slokken.

Maar u zult het begrijpen: daar zijn de kinderen van Zwarte en nog anderen, die niet zulke goede moeders als hij hebben. Ze kijken naar hem met begerige blikken, en Heintje Pink heeft gisteren gedreigd: dat Jaapje de helft ervan moet weggeven, of dat hij hem anders... Maar Heintje kijkt een andere kant op, en het arme Jaapje grijnst van genot nu hij het ziekelijke mengsel naar binnen heeft. Te *tellen*, dát heeft hij geleerd, te *delen* nog niet.

En ginds bij de fijnspintafels, waaraan voor het grootste deel de meisjes hun werk doen, daar staat Heintje Pink, die Jaap en zijn gebakken koek is vergeten. Zijn luid geschreeuw kunt u niet horen door het alles overstemmend geraas van de machines. Terwijl hij de wol in het kaartwerk-tuig brengt, moeten zijn kleine vingers er meteen voor zorgen dat de altijd grijpende tandjes binnenin, schoon worden gemaakt van de vezeltjes wol die in de geoliede machine blijven kleven en daar vastgroeien. En — 't was net voor de derde keer in een paar weken dat die nijldige haastige tandjes hem het vlees van zijn rimpelige vingers knijpen. En Heintje, hij schreeuwt en kromt zich van de pijn, en de meisjes die van dichtbij zijn ellende zien, trekken bijna allemaal hun oude gezichtjes in lachende plooiën.

Arme, afgestompte, gevoelloze meisjes. Zwakke, ellendig verdorven kinderen! Hoe — kinderen? Nee! Toch was het vast en zeker optisch bedrog. Want, hoor, nu het uur is verstreken, nu klinkt met verheffing van stem en nog sterker van klank weer het woord van de vreselijke werkman:

'Voort raderen, voort.'

Maar u verbleef daar lang genoeg en wilt een ander tafereel.

Welnu, een net stenen huisje staat voor ons open. In het ruime voorhuis wordt u aangenaam getroffen door

Maar toch die lavei, zij gunt er den kleine een uur van minder gestadigen arbeid. Dat uur is hem welkom, het uur van negen tot tien. Ziet ge, hij heeft een goede moeder, en die moeder heeft hem voor zijn ontbijt een koekebak gegeven, een heele-cents koekebak; dien kan hij nu opeten en hij smaakt zo lekker. Wat weert zich die arme kromme knaap om zijn geel-grauwen poffer — waarvan de wetenschap leert dat hij slechts één vijfde voedende deelen bevat, zoo zuurachtig klef, en zoo krakend van kalk of van krijtstof, naar binnen te slokken.

Doch gij zult het begrijpen: daar zijn de kinderen van Zwarte en nog anderen, die hebben zulke goede moeders niet als hij; ze zien hem aan met begeerige blikken, en Heintje Pink heeft gister gedreigd: dat Jaapje de helft er van meê heeft te geven, of dat hij hem anders. Maar Heintje ziet een anderen kant uit, en het arme Jaapje greinst van genot nu hij het ziekelijk mengsel naar binnen heeft: Te tellen, dát heeft hij geleerd, te deelen nog niet.

En ginder nabij de fijnspin-tafels, waaraan voor 't grootste deel de meisjes haar arbeid verrigten, daar staat Heintje Pink die Jaap en zijn koekebak heeft vergeten. Zijn luid geschreeuw kunt

ge niet hooren door het alles overstemmend geraas der machines. Terwijl hij de wol in het kaartwerk-tuig bragt, hadden zijn kleine vingers te zorgen meteen dat de altijd grijpende tandjes er binnen, gezuiverd werden van de vezelen wol die er kleven en groeijen in het geoliede ijzer. En — 't was voor de derdemaal in weinige weken dat die nijldige haastige tandjes hem knepen het vleesch van zijn schrompele vingers; en Heintje, hij schreeuwt en hij kromt van de pijn, en de meisjes die van nabij zijn jammer aanschouwen, ze trekken voor 't meerendeel haar oude gezigtjes in lachende plooiën.

Arme, verstompte, gevoelloze meisjes. Zwakke, ellendig verdorvene kinders! Hoe — kinderen? Nee! Toch was het voorzeker een optisch bedrog; want hoor, nu het uur is verstreken, nu klinkt met verheffing van stem en nog sterker klank weêr het woord van den vreeselijken werkman: Voort raderen, voort!

Doch gij toefdet daar lang genoeg en wilt een ander tafereel.

Welnu, een net steenen huisje staat voor ons open. In het ruime voorhuis wordt gij aange-

naam getroffen door den zoeten roomgeur, die het vervult, en de helderheid van maat en vaatwerk, dat u als tegenlacht.

Gij bevindt u in de woning van een echt Hollandschen melkboer.

't Is er vroeg dag in zo'n huis. Hij de bewoner der beide boven-voorkamers, Willem baron van Hogenstad, Jurist aan de Leidsche academie, hij had daar ook op gerekend. Gisteren avond heeft hij met Koen op diens kamer Mathesis gewerkt. Na éénen heeft hij turend en turend op een hellend vlak, dat vlak al grooter en grooter zien worden, akelig groot, en het vlak heeft hem opgeslokt, in ééns, zonder dat hij er iets van bemerkte.

Koenraad moet wel zijn best hebben gedaan om Willem weêr wakker te krijgen, doch het is hem niet gelukt. Toen Willem omtrent zes uur in den morgen de oogen heeft geopend, toen lag hij op de canapé, met een kussen onder 't hoofd en een deken over zich heen gespreid. Ha! Koen had best gezorgd; maar — op z'n eigen kast, in z'n eigen bed, daar zou 't nog beter zijn. Weinige minuten later is Koenraads huisploert wakker geschrikt van het hevig toetrekken der huisdeur.

Willem, diep in den kraag van zijn overjas gedoken, vervolgde intusschen haastig zijn weg naar de straks genoemde woning van den melkboer. Omstreeks aan 't einde van een smalle straat gekomen, die hij ter bekorting van zijn weg had gekozen, heeft hij een zonderlinge vondst gedaan. Daar lag een knaapje, ellendig gekleed, met het hoofdje rustend op den kleinen arm, en dien arm gekromd op den scherpen rand van een lage stoep.

Wat waren zijn wangen koud. — Was hij dood? Neen, zijn adembaling ging vrij geregeld. Maar wat te doen met dat kind: Hem meenemen! Waarachtig! Zoo'n arme drommel!

Ha! dat was een goed besluit; het moet wel voortkomen uit een onbevange edelardig gemoed. 't Was niet het gevolg der berekening, omdat geen andere hulp er nabij was. Neen, meenemen! waarachtig dat was het eerste, en 't bleef zoo.

Bravo, zoon van Minerva! gij zijt er één van het echt oud-Hollandsche bloed. Bravo, Willem van Hogenstad, nu toont ge dat ge van adel zijt, niet slechts van den adel die telt de kwartieren in 't wapen, maar van dien dieperen adel der ziel. . . . Doch stil, ga niet voort, of hij smijt u naar 't hoofd dat gij DE KLAPLOOPER zijt.

de zoete roomgeur, die de ruimte vult, en de helderheid van de maatbekers en het vaatwerk, dat u tegenlacht.

U bevindt u in de woning van een echt Hollandse melkboer.

't Is er vroeg dag in zo'n huis. Hij, de bewoner van de beide voorkamers boven, Willem baron van Hogenstad, jurist aan de Leidse universiteit, heeft daar ook op gerekend. Gisteravond heeft hij met Koen op diens kamer aan zijn wiskunde gewerkt. Na enen heeft hij turend en turend op een hellend vlak, dat vlak al groter en groter zien worden, akelig groot, en het vlak heeft hem opgeslokt, in ééns, zonder dat hij er iets van merkte.

Koenraad moet wel zijn best gedaan hebben om Willem weer wakker te krijgen, maar het is hem niet gelukt. Toen Willem om zes uur in de morgen de ogen heeft geopend, toen lag hij op de canapé, met een kussen onder z'n hoofd en een deken over zich heen gespreid. Ha! Koen had goed voor hem gezorgd; maar — op z'n eigen kamer, in z'n eigen bed, daar zou het nog beter zijn. Weinige minuten later is Koenraads hospes wakker geschrokken van het hevig dichttrekken van de huisdeur.

Willem, diep in de kraag van zijn overjas gedoken, vervolgde intussen haastig zijn weg naar de eerdergenoemde woning van de melkboer. Ongeveer aan het eind van een smalle straat, die hij had gekozen om zijn weg te verkorten, deed hij een zonderlinge vondst. Daar lag een knaapje, armzalig gekleed, met het hoofdje rustend op de kleine arm, en die arm lag krom op de scherpe rand van een lage stoep.

Wat waren zijn wangen koud. — Was hij dood? Nee, zijn adembaling was vrij regelmatig. Maar wat te doen met dat kind: hem meenemen! Waarachtig! Zo'n arme drommel!

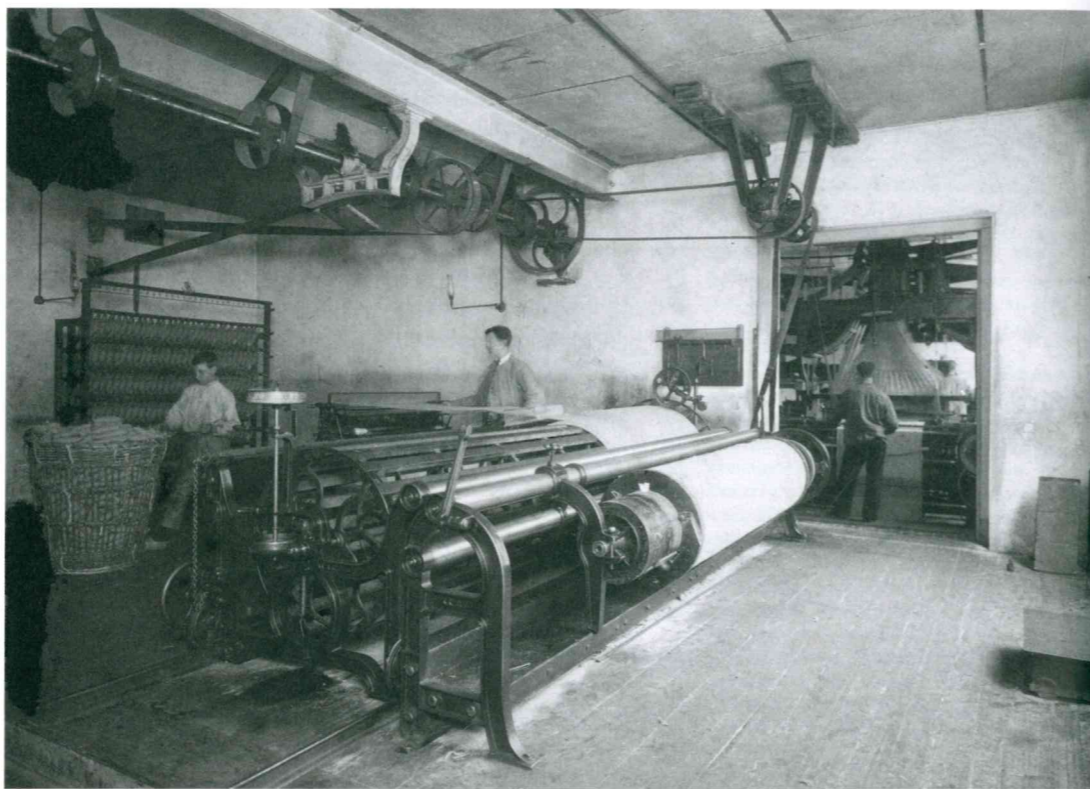
Ha! Dat was een goed besluit; dat moest wel voortkomen uit een onbevange, edel gemoed. 't Was niet het gevolg van berekening, omdat er geen andere hulp in de buurt was. Nee, meenemen! Waarachtig dat was het eerste, en 't bleef zo.

Bravo, zoon van Minerva! U bent er een van het echte oud-Hollandse bloed. Bravo, Willem van Hogenstad, nu toont u dat u van adel bent, niet slechts van de adel die de kwartieren in zijn wapen telt, maar van die diepere adel van de ziel... Maar stil, ga niet verder of hij smijt u naar 't hoofd dat u DE KLAPLOOPER⁴ bent.

Een half uur later staat de zwaarlijvige echtgenote van Baks, de melkboer, op de drempel van een van de mooie kamers, die haar voorname student tot zit- en

Taferelen in een 19de-eeuwse studentenkamer, uit *Klikspan*, Studententypen (facsimile-uitgave uit 1971), met illustraties door Alexander Ver Huell.

Jongen brengt mand met klossen gesponnen wol naar de weverij in de dekenfabriek van Zaalberg, ca. 1900 (RAL).

Een half uur later staat de zwaarlijvige echtgenoot van Baks, den melkboer, op den drempel van een der mooie kamers, die haar voornamen student tot zit- en studeerkamer dient. Zij kan 't zich ter wereld niet begrijpen hoe menheer zoo'n vuil schandaal van de straat meê naar boven heeft gedragen. Goddank, ze houdt van helder en netjes, weet je, en nou leit daar op de andere kamer zoo'n smerig sesjet in menheers ledikant, en de hemel mag weten wat voor ontuig hij meê in huis heeft gebragt.

— „Wil j'is kijken?” fluistert van Hogenstad, terwijl hij de jufvrouw wenkt hem in de achterste kamer te volgen, en haar tegelijk — half ironisch, half ernstig — een knipoogje geeft.

— „Kijken! wát zou ik kijken!” prevelt de jufvrouw, terwijl zij met krakenden tred den jonker volgt, den jonker, die op zijn teenen loopend, haar naar het ledikant in de andere kamer is voorgegaan en nu het groen damasten gordijn ter zijde schuift.

— „Hoe vin je dat, hè?”

— „Hoe ik dat vind...? Mag ik reis vragen, hoe uwes Mama dat zou vinden?”

— „Heb je wel eens op straat geslapen, jufvrouw Baks, met 'en stoep tot je kussen...?”

— „Lieve hemel, ikke!” roept de jufvrouw; „ik

ben Goddank 'en fassoelik-manskind, maar weet je waar zu'k gespuis van afkomstig is,” — en zij wijst met haar vleezigen vinger op den armen Sander, die in Willems ledikant zoo kostelijk te slapen ligt, „van 't repalje weet je, uit de febrieken; van ouwers die zuipen en luijeren en d'r eigen onmondige vleesch voor den kost laten zorgen, zie je, weet u menheer, van zu'k repalje.”

— „Zoo, jufvrouw Baks.”

— „Ja van volk dat z'n eigen vader en moeder voor 'en glas jenever aan de galg zou helpen; maar wil ik je reis wat zeggen, menheer, als je van 'en ouwer mensch 'en goeije raad wilt aannemen, pas op dat je je vingers niet brandt; 't vuilmaken van je eigen boel en 't gebabbel in de straat wil ik daarlaten, maar met je dat verwaarloosd en liederlijk sesjet heel christelijk aan te trekken, ga je vlak buiten je boekje. Als we 't avond of morgen zoo'n zuiplap in de deur krijgen, die mijn of m'n man 'en maling schopt, omdat we z'n kind van 't febriek hebben afgehouden, dan bent uwes responsabel; iederman blijft baas over z'n eigen kinders; als uwes Mama...”

— „Wil je klaar zetten, jufvrouw Baks!”

Lieve hemel, wat zette ie vreeselijke oogen op.

— „Jawel menheer; twee kadetjes, niewaar?”

studeerkamer dient. Zij kan volstrekt niet begrijpen hoe menheer zo'n vuil schandaal van de straat mee naar boven heeft gedragen. Goddank, ze houdt van helder en netjes, weet je, en nou leit daar op de andere kamer zo'n smerig sujet in menheers ledikant, en de hemel mag weten wat voor gespuis hij nog meer mee in huis heeft gebracht.

— „Wil je 'ns kijken?” fluistert Van Hogenstad, terwijl hij de jufvrouw wenkt hem in de achterste kamer te volgen, en haar tegelijk — half ironisch, half ernstig — een knipoogje geeft. — „Kijken! Wát zou ik kijken!” prevelt de jufvrouw, terwijl zij met krakende stap de jonker volgt, de jonker, die op zijn tenen lopend, haar naar het ledikant in de andere kamer is voorgegaan en het groen damasten bedgordijn opzieschuift.

— „Hoe vind je dat, hè?”

— „Hoe ik dat vind...? Mag ik 'ns vragen, hoe uw Mama dat zou vinden?”

— „Heb je wel eens op straat geslapen, jufvrouw Baks, met een stoep als kussen...?”

— „Lieve hemel, ikke!” roept de jufvrouw uit, „ik ben goddank 'n fassoelik-manskind, maar weet je waar zu'k gespuis van afkomstig is,” — en zij wijst met haar vleezige vinger naar de arme Sander, die in Willems ledikant zo kostelijk te slapen ligt, „van 't repalje weet je, uit de febrieken; van ouwers die zuipen en luieren en d'r eigen onmondige vlees voor de kost laten zorgen, zie je, weet u menheer, van zu'k repalje.”

— „Zo, jufvrouw Baks.”

— „Ja, van volk dat z'n eigen vader en moeder voor 'n glas jenever aan de galg zou helpen. Maar wil ik je 'ns wat zeggen, menheer, als je van 'n ouwer mens 'n goeie raad wilt aannemen: pas op dat je je vingers niet brandt. 't Vuilmaken van je eigen boel en 't gebabbel in de straat wil ik daarlaten, maar tegelijk dat je je dat verwaarloosd en liederlijk sujet heel christelijk aantrekt, ga je vlak buiten je boekje. Als we vanavond of morgen zo'n zuiplap aan de deur krijgen, die mij of m'n man een pak slaag geeft, omdat we z'n kind van 't febriek hebben afgehouden, dan bent u responsabel; iedereen blijft baas over z'n eigen kinderen; als uw Mama...”

— „Wil je het ontbijt klaarzetten, jufvrouw Baks!”

Lieve hemel, wat zette ie vreeselijke ogen op.

— „Jawel menheer. Twee kadetjes, nietwaar?”

— 'Zes kadetjes en tien krentenbroodjes, juffrouw Baks.'

Gut, wat een ogen! — Koffie- of theewater, menheer?'

— 'CHOCOLADE-WATER, juffrouw Baks!'

Juffrouw Baks maakt rechtsomkeert, en als ze langzaam wegschommelt, mompelt ze bij zichzelf: 'Om zo'n vuil opraapsel 'n fassoenlijk mens nog te schandaliseren ook. Ze zou wél... maar d'r kamers en 't lieve geld. Je moet al wat doen in de wereld!'

En terwijl ginds in de fabriek de grofspinner vloekt, omdat hij één van de raderen aan zijn molen mist, slaapt de arme kleine Sander zo rustig verder op het kostelijk bed van zijn weldoener.

Toen Willem de kamer van Koenraad verliet, toen rekende hij erop nog een paar zoete uurtjes in zijn bed door te zullen brengen, maar nu: zijn slaap is geheel en al verdwenen. Hij heeft het ook druk gekregen. Om de waarheid te zeggen: toen hij het ongelukkige hoopje mens eenmaal op zijn kamer had, toen is het hem bij nader inzien niet meegevallen. 't Begin was niets geweest, maar om nu vol te houden!

Bah! Wat een morsig boeltje. Maar een student weet zich te redden. Met behulp van een mes heeft hij het kind, dat suffend en slapend niets anders dan 'Och' en 'Ajasses' gezegd had, de armelijke kleren van 't lijf getrokken, heeft hij verder het steenkoude jongetje haastig een oude wollen overjas om het droevig tengere lichaampje geslagen, en, na hem vervolgens op zijn bed te hebben gelegd, heeft hij de dekens over hem heen getrokken, hoog op tot aan z'n neus, nog hoger tot aan z'n oren, zo'n arme drommel.

't Was geen wonder, dat de jonge baron die vunzige kleren van 't ventje met de tang in de kachel wierp.

Toen hij fluks een paar turven erop gelegd had en het boeltje in brand gestoken had, zag hij al snel hoe de vlammen eensklaps zowel van boven als van onder uit de kachel sloegen. Ja, juffrouw Baks heeft gelijk. Als je zo'n ouwe winkel opruimt, dan krijg je een vlam en een rook van geweld, maar, 't is heel snel voorbij; 't heeft niets te betekenen.

Een groot uur later ontwaakt de arme Sander uit een diepe slaap. Eerst tuurt hij geeuwend een tijdje suf voor zich uit, maar dan, dan spalkt hij de ogen open, al wijder en wijder, steekt zijn hoofdje buiten het ledikant en werpt een

— 'Zes kadetjes en tien krentenbroodjes, juffrouw Baks.'

Grunts watte oogen! — 'Koffij- of theewater, menheer?'

— 'CHOCOLADE-WATER, juffrouw Baks!'

Juffrouw Baks maakt regtsom-keert, en als ze langzaam wegschommelt, dan mompelt ze bij zich zelve: Om zoo'n vuil opraapsel 'en fassoenlijk mensch nog te schandaliseren ook. Ze zou wél... maar d'r kamers en 't lieve geld. Je moet al wat doen in de wereld!

En terwijl ginder in de fabriek de grofspinner vloekt, omdat hij één der raderen mist aan zijn molen, slaapt de arme kleine Sander zo rustig voort op het kostelijk leger van zijn weldoener.

Toen Willem de kamer van Koenraad verliet, toen heeft hij gerekend nog een paar zoete uurtjes op zijn bed te zullen doorbrengen; maar nu — zijn slaap is gansch en al geweken. Hij heeft het ook druk gekregen. Om de waarheid te zeggen, toen hij het ongelukkige perceeltje op zijn kamer had, toen is 't hem bij een nadere beschouwing niet meegevallen. 't Begin was niets geweest; maar om nu vol te houden!

Boeh! wat een morsig boeltje. Doch een student

weet zich te redden; met behulp van een mes heeft hij het kind, dat dubbend en slapend niets anders dan: och en ajasses gezegd had, de armelijke kleëren van 't lijf getrokken; heeft verder den steenkouden bloed haastig een ouden wollen overjas om de droevig tengere leedjes geslagen, en, na hem vervolgens op zijn bed te hebben gelegd, heeft hij de dekens over hem heen getrokken, hoog-op tot aan den neus, nog hooger tot aan de ooren; zoo'n arme weêrlich!

't Was geen wonder, dat de jonge baron die vunze kleëren van 't ventje met de tang in de kagchel wierp.

Fluks een paar turven er op gelegd en toen het boeltje in brand gestoken, zag hij alras hoe de vlammen eensklaps zoowel van boven als van onder uit de kagchel sloegen. Ja, juffrouw Baks heeft gelijk. Als je zoo'n ouwe winkel opruimt, dan krijg je een vlam en een rook van geweld; maar, 't is heel gaauw gedaan; 't heeft niets te be- duiden.

Een groot uur later ontwaakt de arme Sander uit een diepen slaap. Eerst tuurt hij geeuwend een wijle suf voor zich heen; maar dan, dan spalkt hij de oogen open, al wijder en wijder; steekt zijn hoofdje buiten het ledikant en werpt

een onbeschrijflijk angstig verbaasden blik in het keurige slaapvertrek, waarin hij getooverd is.

Een angstig geweën roept eensklaps den jonker.

Bij het zien van den voornamen heer, die hem haastig nadert, duikt het schreiende kind vreesachtig terug en verbergt zijn hoofd in het kussen.

— 'Zoo, kleine slaper, ben je al wakker,' zegt Willem met zijn vriendelijk welluidende stem, en laat er aanstonds op volgen: 'Zeg, lust je een boterham?'

Dat laatste woord werkt magtig. Een boterham? ja, ja die lustte hij wel, en, terwijl hij door de tranen heen een tweeden blik op den vrager werpt, doch ook aanstonds zijn oogen weêr neêr-slaat, glijdt een nauwelijks hoorbaar ja hem van de lippen.

Ik weet niet of gij zoudt gelagchen hebben, indien gij Willem op nieuw met het altijd vreesachtige knaapje hadt zien tobben en sollen; wanneer gij gezien hadt, hoe hij hem tilde van 't bed, hem dwong de voeten te steken in een paar wollen kousen, die nog veel langer dan zijn geheele beentjes waren; hoe hij de dunne armpjes door de mouwen van den ouden overjas trok en die mouwen, ter vrijmaking van de hand-

jes, meer dan ter halverwege opsloeg; toen hij het arme zoo wonderlijk toetgetakelde manneke in zijn zit- en studeerkamer op de canapé deed plaats nemen, hem overlaadde met vet geboterde broodjes en krentebollen, en verder onthaalde op een enormen kop van de fijnste waterchocolade. Ik weet niet wie er zou gelagchen hebben om de inderdaad overdreven goedheid van den student, maar zeker, zeer zeker zijn lieve moeder niet; zij zou een traan hebben weggepinkt; zij zou... Doch genoeg, de zoon denkt het allerminst om zich zelf; hij heeft slechts oogen voor het arme schaap, het knaapje dat zeker één van die ongelukkige fabriekskinderen is waarvan men hem wel eens verhaalde, één van die ongelukkige wezens die geboren worden met den vloek dat hun lichaam — niet een tempel, maar een ellendige kerker zal zijn voor den geest, den geest, die sprank van het eeuwige, van het ideaal: die sprank der Godheid zelve.

Nu Willem zoo'n schepseltje van nabij ziet, nu is het hem onbegrijpelijk dat hij vroeger, als er sprake was van hun rampzaligen toestand, dat hij dan zoo koud is gebleven.

Maar, zóó zijn de menschen, ze moeten zien om te gevoelen; ze lezen in hunne nieuwsbladen

onbeschrijflijk angstig verbaasde blik in het keurige slaap-vertrek, waarin hij getooverd is.

Een angstig gehuil roept de jonker plotseling.

Bij het zien van de voorname heer, die hem haastig nadert, duikt het schreiende kind bang weer terug en verbergt zijn hoofd in het kussen.

— 'Zo, kleine slaper, ben je al wakker,' zegt Willem met zijn vriendelijk welluidende stem, en hij laat er meteen op volgen: 'Zeg, lust je een boterham?'

Dat laatste woord werkt magtig. Een boterham? Ja, ja, die lustte hij wel, en, terwijl hij door de tranen heen een tweede blik op de vrager werpt, maar ook meteen zijn ogen weer neerslaat, glijdt een nauwelijks hoorbaar 'Ja' hem van de lippen.

Ik weet niet of u gelachen zou hebben, als u Willem opnieuw met het nog steeds bange knaapje had zien tobben en sollen. Wanneer u gezien had, hoe hij hem van 't bed tilde, hem dwong de voeten te steken in een paar wollen kousen, die nog veel langer dan zijn gehele beentjes waren; hoe hij de dunne armpjes door de mouwen van de oude overjas trok en die mouwen, om de handjes vrij te maken, meer dan tot halverwege opsloeg. Toen hij het arme zo wonderlijk toetgetakelde manneke in zijn zit- en studeerkamer op de canapé liet plaatsnemen, hem overlaadde met vet geboterde broodjes en krentebollen, en verder onthaalde op een enorme kop van de fijnste waterchocolade. Ik weet niet wie er gelachen zou hebben om de inderdaad overdreven goedheid van de student, maar zeker, zeer zeker zijn lieve moeder niet; zij zou een traan hebben weggepinkt; zij zou... Maar genoeg, de zoon denkt het allerminst om zichzelf; hij heeft slechts oog voor het arme schaap, het knaapje dat zeker één van die ongelukkige fabriekskinderen is van wie men hem wel eens verhaalde, één van die ongelukkige wezens die geboren worden met de vloek dat hun lichaam — niet een tempel, maar een ellendige kerker zal zijn voor de geest, de geest, die vonk van het eeuwige, van het ideaal: die vonk van de Godheid zelf.

Nu Willem zo'n schepseltje van dichtbij ziet, nu vindt hij het onbegrijpelijk dat hij vroeger, als er sprake was van hun rampzalige toestand, dat hij dan zo onverschillig was gebleven.

Maar, zo zijn de menschen, ze moeten zien om te voelen. Ze lezen in hun nieuwsbladen over de duizenden

Jongen met meesterknecht en breisters bij Vervoort & Cranenburgh, ca. 1900 (RAL).

Arbeiderskinderen in de Ferdinand Wernerhof aan de Middelste gracht in ca. 1890 (RAL).

Geheel boven:
De Leidsche Katoenmaatschappij v/h De Heijder & Co. aan de Herengracht, ca. 1890 (RAL). Bij dit bedrijf (ondertekenaar van het Leids Adres) werkten bij de invoering van het Kinderwetje in 1874 75 kinderen van tien en elf jaar en 4 van negen jaar (RAL).

van de duizende slagtoffers der mijnen en van de honderdduizenden in den bloedigen krijg. Ja, 't heet dan verschrikkelijk, maar ook aanstonds, aanstonds plooit weér een lach hunnen mond, want daarnevens — in het nieuwsblad daar worden ze vergast op een aardig avontuur. Ja, zoo zijn de menschen, zoo zijn wij, wij menschen! We moeten zien van nabij, we moeten hooren en tasten; maar wij schuwen de ellende en houden haar gaarne van verre.

Ei zie dan en luister nog even. 't Zal nu zoo akelig niet zijn, misschien zelfs om te lagchen.

— „Ben jij 'en prins?” klinkt het zachtjes van Sanders lippen, en het jongske, wiens vreeze na het kostlijk onthaal voor een groot deel was geweken, werpt een schuwen blik op zijn gastheer, doch slaat de oogen ook aanstonds weér neér.

— „Ik? wel nee!” lacht Willem, uit zijn gemijmer ontwakend, „maar — áls ik het was, zou je dan wel altijd bij zoo'n prins willen blijven?”

— „Ja wel,” zegt Sander.

— „Waarom?”

— „Om ditte!” zegt de jongen en likt nog eens langs den rand van den grooten chocolade-kop.

— „Hadt je dat nooit geproefd?”

Het ventje grinnikt als of hij wil zeggen: Dat kun je begrijpen. „k Docht eerst dat het mosterd was,” zegt hij iets later.

— „Mosterd?”

— „Ja, die haalt moeder in een potje, en 's middags als we van 't febriek kommen, dan krijgen we aardappels met zoo'n beetje mosterd in 't water.”

— „Niets anders?”

— „Ja, soms wel een scheutje azijn. Vader en moeder eten meestal spek, maar da's gallig voor de kinders zeit moeder.”

— „Beesten!” roept Willem.

Neen, Sander, schrik maar zoo niet; dat geldt niet u of een van uw's gelijken; hoor maar, hij vraagt u weér vriendelijk:

— „En hoe heet je vader?”

— „Dat weet ik niet,” is het antwoord.

— „Maar jij, hoe heet jij?”

— „Sander Zwarte.”

— „En wat doet je vader?”

— „Hè, hè,” grinnikt de jongen: „moeder zeit zuipen.”

— „Maar wat is hij van zijn ambacht?”

— „Ambacht?” grinnikt het kind.... daar had hij nooit van gehoord.

slachtoffers in de mijnen en over de honderdduizenden in de bloedige oorlog. Ja, 't heet dan *verschrikkelijk*, maar ook meteen, meteen plooit een lach weer hun mond, want daarnaast — in het nieuwsblad, daar worden ze vergast op een aardig avontuur. Ja, zo zijn de mensen, zo zijn wij, wij mensen! We moeten het van dichtbij zien, we moeten horen en voelen, maar wij schuwen de ellende en houden haar graag op een afstand.

Hé, kijk en luister dan nog even. 't Zal nu zo akelig niet meer zijn, misschien zelfs om te lachen.

— „Ben jij 'n prins?” klinkt het zachtjes van Sanders lippen, en het jongetje, wiens vrees na het kostelijk onthaal voor een groot deel is verdwenen, werpt een schuwe blik op zijn gastheer, maar slaat de ogen ook meteen weer neer.

— „Ik? Welnee!” lacht Willem, uit zijn gemijmer ontwakend, „maar áls ik het was, zou je dan wel altijd bij zo'n prins willen blijven?”

— „Jawel,” zegt Sander.

— „Waarom?”

— „Om ditte!” zegt de jongen en likt nog eens langs de rand van de grote chocoladekop.

— „Had je dat nog nooit geproefd?”

Het ventje grinnikt alsof hij wil zeggen: Dat kun je begrijpen. „k Docht eerst dat het mosterd was”, zegt hij iets later.

— „Mosterd?”

— „Ja, die haalt moeder in een potje, en 's middags als we van 't febriek kommen, dan krijgen we aardappels met zo'n beetje mosterd in 't water.’

— „Niets anders?”

— „Ja, soms wel een scheutje azijn. Vader en moeder eten meestal spek, maar dat geeft last van gal bij kinderen, zegt moeder.’

— „Beesten!” roept Willem.

Neen, Sander, schrik maar niet; dat geldt niet jou of een van je gelijken. Hoor maar, hij vraagt je weer vriendelijk:

— „En hoe heet je vader?”

— „Dat weet ik niet”, is het antwoord.

— „Maar jij, hoe heet jij?”

— „Sander Zwarte.’

— „En wat doet je vader?”

— „Hè, hè,” grinnikt de jongen: „moeder zeit zuipen.’

— „Maar wat is hij van zijn ambacht?”

— „Ambacht?” Grinnikt het kind... daar had hij nooit van gehoord.

- 'Waar verdient hij zijn centen mee?'
- 'Dat doen wij.'
- 'En hoe oud ben je al, ventje; ben je al zeven?'
- 'Ikke,' zegt het jongetje: 'ik ben tien.'

Ongelooflijk! Zo'n wurm! 'Dus moet je zeker in de fabriek werken?' vraagt Willem opnieuw.

Angstig kruipt het jongetje in elkaar. Die vraag, ze had hem eensklaps aan zijn plicht, aan zijn vreselijk lange dagtaak herinnerd; aan de spinner die hem zijn loon niet zal geven, aan zijn vader die hem zal afranselen, aan zijn moeder die hem geen eten zal geven, en bevende zegt hij: 'Maar 'k had ook zo'n slaap, en gisteravond toen ik dertien of veertien uur gelast had, toen dreigde de spinner dat ie me zou kielhalen, als ik weer stond te hangjassen, zei hij.'

- 'Kielhalen!' herhaalt de student met samengetrokken wenkbrauwen: 'Kielhalen, wat is dat?'

'Ja, dat weet ik niet,' herneemt de jongen, en - angstig rondkijkend, alsof hij vreest dat iemand hem afluistert, vervolgt hij: 'maar ze zeggen dat ie achter z'n bast 'n emmer met water het staan; en als nou 'n slecht kind - zoo zegt ie - z'n luie ogen niet open wil houwen, dan douwt ie 'm even met 't hoofd in de emmer: tenminste als 't opperste menheer van 't febriek d'r niet bij is; maar 't zal niet waar wezen: hè, zo koud!'

Ja, koud, ijsig koud, om van te rillen!

- 'En ga je ook naar school?' vraagt Willem weer, na een oogenblik van sombere stilte.

Kijk: tegenover het jongetje tot wie de vraag is gericht, daar staan in de brede en nette boekenkast - slechts enkele boeken achter een groen gordijn verscholen - de bronnen en schatkamers van wijsheid en wetenschap, van deugd en van recht, van beschaving en godsdienst: daar staan de klassieken die getuigen hoe al tientallen eeuwen de geest van de mensen krachtig streeft naar het schoonste ideaal: de eeuwige vervolmaking van de geest. Daar staan ze, de wetten van de oude Romeinen, die de zwakken al beschermden tegen het staal van de moordenaars. Daar staan ze in de bontste mengeling door elkaar, die wijzen en geleerden, die godvrezenden en zedenmeesters van vroeger en latere tijd, en het is alsof ze luisteren, aandachtig luisteren naar de antwoorden van dat kind.

Nee, naar school gaat hij niet.

Naar school kan hij niet gaan, want dertien, veertien, ja vijftien uren moet hij werken - staande werken, op één dag.

- 'Waar verdient hij zijn centen meê?'
- 'Dat doen wellui.'
- 'En hoe oud ben je al, ventje; ben je al zeven?'

- 'Ikke,' zegt het jongske; 'ikke ben tien.' Ongelooflijk! zoo'n worm! 'Dus moet je zeker in de fabriek werken?' vraagt Willem op nieuw.

Angstig kruipt het jongske inéén. Die vraag, ze had hem eensklaps aan zijn pligt, aan zijn vreeselijk lange dagtaak herinnerd; aan den spinner die hem zijn loon onthouden, aan den vader die hem ranselen, aan de moeder die hem geen eten zal geven, en bevende zegt hij: 'Maar 'k had ook zo'o'n slaap, en gister avond toen ik dertien of veertien uur gelascht had, toen dreigde de spinner dat ie me zou kielhalen, als ik weêr stond te hangjassen, zaidie:

- 'Kielhalen!'' herhaalt de student met zaâmgetrokken wenkbrauwen; 'kielhalen, wat is dat?'

- 'Ja, dat weet ik niet,' herneemt de jongen, en - angstig rondziende, als vrees hij dat iemand hem beluistert, vervolgt hij: 'maar ze zeggen dat ie achter z'n bast 'en emmer met water hêt staan; en als nou 'en slecht kind - zoo zeit ie - z'n luije oogen niet open wil houwen, dan douwt ie 'em even met 't hoofd in den emmer: ten minste

als 't opperste menheer van 't febriek d'r niet bij is; maar 't zal niet waar wezen; hè zoo koud!'

Ja koud, ijsig koud, om van te rillen!

- 'En ga je ook school?'' vraagt Willem weder, na een oogenblik van sombere stilte.

Zie -- tegenover het jongske tot wien de vraag was gerigt, daar staan in de breede en nette boekenkast - slechts weinigen achter een groene gordijn verscholen - de bronnen en schatkamers van wijsheid en wetenschap, van deugd en van regt, van beschaving en godsdienst: daar staan de klassieken die getuigen hoe voor tientalle eeuwen 's menschen geest reeds krachtig streefde naar het schoonste ideaal: des geestes eeuwige volmaking. Daar staan ze, de wetten der Oude Romeinen die reeds de zwakken beschermden tegen der moordenaars staal; daar staan ze in de bontste mengeling dooreen, die wijzen en geleerden, die Godvruchtigen en zedemeesters van vroeger en lateren tijd, en het is alsof ze luisteren, aandachtig luisteren naar de antwoorden van dat kind.

Nee, naar school gaat hij niet.

Naar school kan hij niet gaan, want dertien,

De Koninklijke Nederlandse Grofsmederij aan de Zijlsingel, eind 19de eeuw. Hier werkten betrekkelijk weinig kinderen: slechts 6 procent van het personeel was jonger dan zestien jaar (RAL).

Een van de fabrieken van Clos & Leembruggen, producent van sajete en breiwool, ca. 1900. Deze fabriek werd gebouwd op de plaats waar eerder de spinnerij van Van Heukelom stond. Daar werd in 1816 de eerste stoommachine in de (Noord-)Nederlandse textielnijverheid geplaatst (RAL).

Naar school gaat hij niet, want het dagloon zou dan minder worden en dat zou voor vader en moeder te schadelijk zijn.

Boeken? Nee, boeken heeft hij nog nooit gezien.

Ja! Als dát daar tegenover hem, boeken zijn, dan weet hij 't wel: dat zijn bijbels. Moeder heeft er ook zo een, en ze zegt: "n Dominees bedrieger."

Wat een dominee is? Dat weet hij niet. Of, ja, die woont in de kerk.

En wat de mensen zondags gaan doen in de kerk? Dat kan hij niet zeggen. Want hij is er wel in geweest, maar heeft toen geslapen.

En waar het brood van gebakken wordt? Dat weet hij niet.

En dat de tafels en stoelen van het hout van de bomen gemaakt worden, dat weet hij evenmin. Ja, zelfs heeft hij nooit gehoord waar de wol van afkomstig is, die al bij duizenden ponden door zijn handjes ging. Noch heeft hij gehoord dat van dezelfde draden, die hij laste, kleren worden geweven, zoals de jas die nu zo warmpjes om zijn lichaampje sluit.

Hebt u dat gehoord, grote mannen van de oude en nieuwe tijd? Nietwaar, dat was een droevig examen in de aloude en wijdvermaarde universiteitsstad. Mij dunkt, ik zie de gouden rugtitels op de werken van uw geest, op uw boeken, verbleken. Ik zie ze huiveren en ineenkrimpen, de vruchten van uw hart of verstand. U wenste dat het gordijn van de brede boekenkast u scheidde van dat ongelukkige voorwerp, van het voorwerp dat u driest in het aangezicht slaat en u kermend toeschreeuwt:

'Gelogen! Dat de mens een heer der schepping zou zijn.'

'Daar is geen vrije wil.'

'Daar is geen recht in de wereld, noch een rechtvaardigheid die haar bestuurt.'

'Daar is...'

Maar wij grijpen het gordijn en schuiven het voor de brede boekenkast, en tegelijk voor dit droevige tafereel.

Evenwel is onze taak daarmee niet voltooid. Wij hebben nog twee taferelen.

Het eerste ziet u in een schoon maar fantastisch licht; het tweede in het diepe zwart van de nacht, wanneer er slechts één enkele ster door de voortgezwepte wolken breekt.

veertien, ja vijftien uren moet hij werken — staande werken, op éénen dag.

Naar school gaat hij niet, want het dagloon zou dan minder worden en voor vader en moeder te schadelijk zijn.

Boeken? Neen, boeken heeft hij nooit gezien.

Ja! als dát daar tegenover hem, boeken zijn, dan weet hij 't wel: dat zijn bijbels; moeder heeft er ook zoo een, en ze zegt: 'en dominés bedrieger.

Wat een dominé is? Dat weet hij niet. Of, ja, die woont in de kerk.

En wat de menschen zondags gaan doen in de kerk? dat kan hij niet zeggen; want hij is er wel in geweest, maar heeft toen geslapen.

En waar het brood van gebakken wordt? dat weet hij niet.

En dat de tafels en stoelen van het hout der boomen gemaakt worden, dat weet hij evenmin; ja zelfs nooit heeft hij gehoord vanwaar de wol afkomstig is, die reeds bij duizende ponden door zijne handjes ging; noch heeft hij vernomen dat van dezelfde draden, die hij laschte, een kleed wordt geweven, zoo als er nu een — zoo warmpjes om zijne leedjes sluit.

Hebt ge dat gehoord, groote mannen van den

ouden en nieuwen tijd? Niet waar, dat was een droevig examen in de aloude en wijd vermaarde academiestad. Mij dunkt, ik zie de gulden rugtitels verbleeken op de werken van uwen geest; ik zie ze huiveren en inéénkrimpen de vruchten van uw hart of verstand; gij wenscht dat de gordijn der breede boekenkast u scheidde van dat ongelukkige voorwerp, van het voorwerp dat u driest in het aangezicht slaat en u kermende toekrijt:

'Gelogen! dat de mensch een heer der schepping zou zijn.'

'Daar is geen vrije wil.'

'Daar is geen recht in de wereld, noch een rechtvaardigheid die haar bestiert.'

'Daar is...'

Doch wij grijpen de gordijn en schuiven haar voor de breede boekenkast, en tegelijk voor dit droeve tafereel.

Nogtans onze taak is daarmee niet ten einde gebracht. Wij hebben nog twee taferelen.

Het eerste ziet ge in een schoon doch fantastisch licht; het tweede in het diepe zwart van den nacht, wanneer slechts één enkele sterre er breekt door de voortgezwepte wolken.

En dat eerste tafereel.

Zie, in dat schitterende kunstlicht, lieflijk als het schijnsel der maan, hel als de zon, blinkend als goud en zilver dooréén gemengeld, daar ziet ge, te midden van een lagchend plantsoen, een jongeling; gij herkent hem terstond; 't is de wakkere edelman, die zich toerust met de kennis om later te waken voor de regten der menschheid; 't is Willem van Hogenstad.

Aan zijne zijde staat een teér doch aardig jongske, dat netjes en helder in de kleéren, te midden van den rijkdom en pracht eener te voren niet gekende natuur, de oogen telkens met de uitdrukking der dankbaarste verrukking en der innigste gehechtheid tot zijn weldoener opslaat.

Dat jongske is het arme fabriekskind, het kind van Zwarte; het knaapje dat door de magt van het geld gered werd uit zijn ellendigen staat, en opgevoed en onderwezen zal worden, om mensch te zijn, waarachtig mensch!

't Is wel jammer dat zulk een kunstlicht zoo spoedig voorbijgaat. Het schoone tafereel is verdwenen. Wij staan in het duister, in 't nachtelijk zwart.

Hoort ge daar ginder — dáár in dien donkeren hoek, dat klagende stemmetje wel. Het kermt

om — water... water! Ontelbare malen hoort ge dat: water! En dan, als werd het stemmetje moe van altijd datzelfde woord, dan kreunt het: Dorst, dorst!

Ouders! hoort ge uw kind dan niet. Moeder Zwarte, weet gij 't niet dat uw arme Saartje, met brandende lippen en tong, naar een teuge smacht, en te zwak is om 't zelve te krijgen?

Maar de moeder, zij slaapt; en de vader, hij ronkt. Vóór het te bedde gaan heeft de beschonken man gezegd, dat hij die fratsen wel kende en — als ze te lui was voor dér werk, dat ze zich dan, even als Sander, ook maar door zoo'n sinjeur moest laten oprapen; dat gaf nog betere rekening. En de moeder heeft gemeend dat het zoo erg niet zou zijn, als ze maar eens goed warm kon worden; en zij heeft het bibberende meisje met een rok, waarvan zij zich bij het te bedde gaan ontdeed, wat beter toegestopt. Toen de moeder dat gedaan heeft, toen was het dat er een klein, een heel klein sterretje tusschen de zwarte wolken doorblonk.

Maar nu, nu is 't weér nacht, pikduistere nacht; want ook de stormwind heeft de gazvlam uitgedoofd, die er nog brandde niet verre van Zwarte's woning.

En dat eerste tafereel.

Kijk, in dat schitterende kunstlicht, lieflijk als het schijnsel van de maan, hel als de zon, blinkend als goud en zilver door elkaar gemengd, daar ziet u, middenin een lachend plantsoen, een jongeling. U herkent hem meteen: 't is de wakkere edelman, die zich toerust met de kennis om later de rechten van de mensheid te beschermen. 't Is Willem van Hogenstad.

Naast hem staat een teer maar aardig jongetje, dat netjes en helder in de kleren, temidden van de rijkdom en pracht van een tevoren niet gekende natuur, de ogen telkens opslaat met de uitdrukking van de dankbaarste verrukking en van de innigste gehechtheid met zijn weldoener.

Dat jongetje is het arme fabriekskind, het kind van Zwarte. Het knaapje dat door de macht van het geld gered werd uit zijn ellendige toestand, en opgevoed en onderwezen zal worden, om mens te zijn, waarachtig mens!

't Is wel jammer dat zulk een kunstlicht zo spoedig voorbijgaat. Het schone tafereel is verdwenen. Wij staan in het duister, in 't nachtelijk zwart.

Hoort u daarginds — dáár in die donkere hoek, dat klagende stemmetje wel? Het kermt om — water... water! Ontelbare malen hoort u dat: 'Water!' En dan, als werd het stemmetje moe van altijd datzelfde woord, dan kreunt het: 'Dorst, dorst!'

Ouders! Hoort u uw kind dan niet? Moeder Zwarte, weet u niet dat uw arme Saartje, met brandende lippen en tong, naar een slok water smacht, en te zwak is om 't zelf te pakken?

Maar de moeder, zij slaapt; en de vader, hij ronkt. Vóór het naar bed gaan heeft de beschonken man gezegd, dat hij die fratsen wel kende en — als ze te lui was voor d'r werk, dat ze zich dan, even als Sander, ook maar door zo'n sinjeur moest laten oprapen; dat leverde nog meer winst op. En de moeder heeft gemeend dat het zo erg niet zou zijn, als ze maar eens goed warm kon worden; en zij heeft het bibberende meisje met een rok, die zij zelf bij het naar bed gaan had uitgedaan, wat beter toegestopt. Toen de moeder dat deed, leek het even alsof er een klein, een heel klein sterretje tussen de zwarte wolken door blonk.

Maar nu, nu is 't weer nacht, pikduistere nacht; want ook de stormwind heeft de gasvlam uitgedoofd, die niet ver van Zwartes woning nog brandde.

En daar *slapen* de ouders, die, al was het uit laag egoïsme alleen, hadden moeten waken bij het bed van hun doodzieke kind. En dat kind, het kan niet meer zeggen dat ze dorst heeft. Haar lippen zijn als verschroeid; haar mondje is vuur van binnen; in haar hoofdje bonst en giert en dreunt het. Dat doet de koorts, de hete verslindende koorts. Zo'n arm verzwakt schepseltje is niet in staat om die koorts te doorstaan.

En — niemand hoort haar telkens stiller en doffer gekreun. En niemand ziet het klamme zweet daar parelen op het dof gezichtje; en niemand hoort — nee! Niemand hoort, na zes uren strijd, dat laatste, dat allerlaatste zacht pijnlijke snikje, het snikje dat klinkt als een dankbaar zoetvloeiend... 'Verlost!'

En daarbuiten, daar buldert de stormwind als met donderenden weerklink: 'Vermoord! Vermoord!'

En dát, dát is nu die wond van de arme universiteitsstad.

Zij is afgrijselijk! U begrijpt het nu wel, dat het een dringend verzoek is om medicijnen, waarmee de boodschapper zich belastte.

Een verzoek? Nee, een smeekschrift. Want hij is de eerste boodschapper niet; hij dringt slechts aan op spoed.

'Vermoord! Vermoord!' buldert de wind. En ja, die arme fabriekskinderen, ze worden vermoord naar ziel en naar lichaam.

In een nieuwe vorm gaf ik u die oude, maar des te vreselijker waarheid. Slechts wat ik zelf gezien of gehoord heb, of ook van ooggetuigen heb vernomen, gaf ik u weer in vluchtige trekken. En dat mijn verhaal u niet heeft voldaan, dat u het 'niet mooi' hebt gevonden, kijk, dat zou mij verheugen, als ik u maar getroffen had;⁶ als u maar diep voelde dat daarginds medemens, zwakke kinderen, armelijk gekleed en ellendig gevoed, 13-14-15 uren per dag moeten werken in een kleine ruimte, ja — soms nog bovendien de hele lange nacht waarop de zondag moet volgen.

En een groot deel van die ongelukkige schepsels, ze zijn de kostwinners voor hun luie onbarmhartige ouders, ze zijn... Maar immers, ik heb ze u geschetst, naar waarheid geschetst, al sprak ik u niet van de verregaande zedeloosheid die hen ook nog besmettend omringt. En gelooft u mij niet: welnu, bezoek dan de Leidse fabrieken. U zult zien en, zo uw hart al niet meteen bloedt, dan, dan zult u toch zeker

En daar *slapen* de ouders, die, al ware het uit lage zelfzucht alleen, te waken hadden bij het bed van hun doodzieke kind. En dat kind, het kan niet meer zeggen dat ze dorst heeft; heur lippen zijn als verschroeid; heur mondje is vuur van binnen; in haar hoofdje bonst en giert en dreunt het. Dat doet de koorts, de heete verslindende koorts. Zoo'n arm verzwakt schepseltje is niet in staat om die koorts te doorstaan.

En — niemand hoort er haar telkens stiller en doffer gekreun. En niemand ziet er het klamme zweet daar parelen op het dof gezichtje; en niemand hoort er — neen! niemand hoort er, na zes uren strijds, dat laatste, dat allerlaatste zacht pijnlijke snikje, het snikje dat klinkt als een dankbaar zoetvloeiend... verlost!

En daar buiten, daar buldert de stormwind als met donderenden weerklink: 'Vermoord! vermoord!'

En dát, dát is nu die wond der arme academiestad.

Zij is afgrijselijk! Gij begrijpt het nu wel, dat het een dringend verzoek is om artsenij, waarmee de boodschapper zich belastte.

Een verzoek? Neen, een smeekschrift; want hij

is de eerste boodschapper niet; hij dringt slechts tot spoed.

Vermoord! Vermoord! buldert de wind. En ja, die arme fabriekskinderen, ze worden vermoord naar ziel en naar lichaam.

In een nieuwen vorm gaf ik u die oude, maar des te vreeselijker waarheid. Slechts wat ik zelf gezien of gehoord, of ook door ooggetuigen heb vernomen, gaf ik u weer in vluchtige trekken. En dat mijn verhaal u niet heeft voldaan, dat gij het 'niet mooi' hebt gevonden, zie, dat zou mij verheugen, indien ik u maar getroffen had; indien ge maar diep gevoeldet, dat daar ginder natuurgenooten, zwakke kinderen, armelijk gekleed en ellendig gevoed, 13-14-15 uren daags moeten werken in een klein bestek, ja — somtijds nog bovendien den ganschen langen nacht waarop de zondag moet volgen.

En een groot deel van die ongelukkige schepsels, ze zijn de kostwinners voor hun luie onbarmhartige ouders, ze zijn... Doch immers, ik heb ze u geschetst, naar waarheid geschetst al sprak ik u niet van de verregaande zedeloosheid die hen almede besmettend omringt; en gelooft gij mij niet: welnu, bezoek de Leidse fabrieken; gij zult zien en, zoo uw harte al aanstonds niet

De spinzaal van Vervoort & Cranenburg, ca. 1900. Dit zijn zogenoemde ringspinmachines. In het midden, bovenop de machine, een jongen die de spoelen verwisselt. Op deze moderne machines waren kinderen zeer goed bruikbaar (RAL).

Erwtten lezen, ca. 1900, plaats onbekend. Veel kinderen werkten ook thuis. Zo kwamen in Leiden vanaf 1870 de conservenfabrieken op. Zo'n 500 gezinnen dopten thuis bonen of maakten er andere groenten schoon. De kinderen werkten na schooltijd: zo hielpen ze het huishouden toch aan een bijverdienste. In Leiden bleef dat tot ca. 1970 gebruikelijk (IISG).

– teruggekeerd in uw woning, bij het zien van uw eigen lief en bloeiend kroost, moeten uitroepen: 'Grote God! Bestaat er zulk een ontzettend kwaad in ons dierbaar Nederland, in het land waarvan het grootse verleden van vrijheid spreekt en van recht voor allen! Goede God, wordt er dan niets gedaan in ons lieve vaderland voor die honderden, ja duizenden rampzaligen, die er vermoord worden, ja, vermoord!' En al zijn die ellendige ouders ook te verontschuldigen, ja onschuldig zo u wilt – onwetende, verzwakte wezens als ze veelal zelf van jongs af waren – en al zien ook velen van de fabrikanten, met deernis neer op de ellende die hen omringt, al geven u vele brave rechtschapen mannen onder hen de oprechte verzekering, dat ook zij zo vurig wensen die armen enigszins te kunnen opheffen uit de deerniswekkende toestand waarin zij verkeren, zij fluisteren u toe: 'Wat we willen, wij kunnen het niet. Eén is er die 't ons belet, en haar naam is: CONCURRENTIE!'

Wat?! Zou zij de moordenaar van die arme kinderen zijn, zij, de schone kloeke vrouw die de leus van de vrijheid in haar banier voert? Ja, zij is het! En de schone vrouw, die zich baadt in de wierookgeuren die men haar toezwaait, ze zondigt bedwelmd, door die geur. Haar leus van vrijheid, zij voert ze hoog, schaamteloos hoog. 'Vrijheid! Ja, vrijheid voor allen en alles!' gilt ze in dulle overmoed: 'Wie zal er de ouders het recht over hun kinderen ontnemen; wie zal ze bevelen hun arbeid te verlichten of hen naar school te sturen; wie – zal MIJ MIJ beletten...'

Zwijg, schone waanzinnige vrouw. Weet u 't dan niet hoe de Staat – en rechtvaardig – aan de arme gevallen, die uit schaamte haar kind vermoordde, de vrijheid ontnemt, Goddank, slechts zelden haar leven ontnemt? Ha! Voor die ongelukkige de kerker en voor u de dartelste vrijheid. U, die vrijt met de gouddorst en duizenden kinderen vermoordt, zonder blozen vermoordt naar ziel en naar lichaam.

Nee! Ik zeg het u, het uur zal weldra slaan, waarin men u kerkeren zal, ja kerkeren in de banden van een zegenrijke wet!

Doorluchtige Vorst! Grootmachtige wetgevers in de Staat! Kijk, daar valt de smeekbrief voor uw voeten neer.

Nogmaals, ten laatste: de zieke stad en haar zusters, zij snakken naar redding en medicijnen. U vraagt de boodschapper niet waar het kruid is te vinden, het kruid dat hulp

bloedt, dan, dan zult ge toch voorzeker – weêrgekeerd in uwe woning, bij het aanschouwen van uw lief en bloeiend kroost, moeten uitroepen: Grootte God! bestaat zulk een ontzettend kwaad in ons dierbaar Nederland, in het land welks grootsch verleden van vrijheid spreekt en van regt voor allen! Goede God, wordt er dan niets gedaan in ons lieve vaderland voor die honderden, ja duizenden van rampzaligen, die er vermoord worden, ja vermoord! En al zijn die ellendige ouders ook verschoonbaar, ja onschuldig zoo ge wilt, onwetende, ontzenuwde wezens als ze veelal zelve van jongs af waren; en al zien ook velen der fabrikanten, met deernis neder op de ellende die hen omringt; al geven u vele brave rechtschapen mannen onder hen de oprechte verzekering, dat ook zij zoo vuriglijk wenschen die armen eenigszins te kunnen opheffen uit den deerniswaardigen toestand waarin zij verkeren, zij fluisteren u toe: 'Wat we willen, wij kunnen het niet; ééne is er die 't ons belet, en haar naam is: CONCURRENTIE!'

Hoe! zou zij de moordenaar van die arme kinderen zijn, zij, de schoone kloeke vrouw die de leuze der vrijheid in hare banier voert? Ja, zij is het! En de schoone vrouw, die zich baadt in

de wierookgeuren die men haar toezwaait, ze zondigt bedwelmt, door dien geur. Haar leuze van vrijheid, zij voert ze hoog, schaamteloos hoog. 'Vrijheid! ja vrijheid voor allen en alles!' gilt ze in dullen overmoed: 'Wie zal er den ouders het regt over hunne kinderen ontnemen; wie zal ze gelasten hunnen arbeid te verlichten of hen ter schole te zenden; wie – wie zal MIJ MIJ beletten.'

Zwijg, schoone waanzinnige vrouw. Weet gij 't dan niet hoe de Staat – en rechtvaardig – der arme gevallen, die uit schaamte haar kind vermoordde, de vrijheid ontnemt, Goddank, slechts zelden haar leven? Ha! voor die ongelukkige den kerker en voor u de dartelste vrijheid; gij die boeleert met den gouddorst en duizende kinders vermoordt, zonder blozen vermoordt naar ziel en naar ligchaam.

Nee! ik zeg het u, de ure zal weldra slaan, waarin men u kerkeren zal, ja kerkeren in de banden eener zegenrijke wet!

Doorluchtige Vorst! Grootmachtige wetgevers in den Staat! Ziet, daar valt de smeekbrief neêr voor uwe voeten.

Nogmaals, ten laatste: de kranke stad en hare zusters, zij snakken naar redding en artseneij. Gij vraagt den boodschapper niet waar het kruid is

te vinden, het kruid dat hulpe kan geven. Gij weet het wel: Daar ginder, aan gene zijde van den Oceaan, daar bloeit en daar tiert het op Englands bodem; daar behoedt een schoone zegenrijke wet die arme, arme fabriekskinderen voor den ellendigen toestand, waarin zij hier verkeren. Dáár zijn hunne werk-uren minder in aantal; daar gaan ze ter schole en worden ze onderwezen, drie, ja vijf uren per dag. En de onderwezen kinderen worden bekwame werklieden, en de nijverheid, zij bloeit er; en ik bid u, waarom zouden wij bij onze overzeesche naburen, ja zelfs bij het grootste deel ook der minder ontwikkelde Staten van Europa ten achter staan? Maar wat spreek ik van artseneij te zoeken in den vreemde; uwe wijsheid zal het weten te vinden op eigen bodem, naar eigen behoeften. Neen, ik vraag u niets meer dan eene wet in het belang der ongelukkigen. Het tafreel, dat ik schetste van den edelen knaap met het jongske aan zijne zijde, het was in een kunstlicht geplaatst. Dat beeld zou een uitzondering kunnen zijn; een toekomst voor die armen kan het niet worden. Die minvermogene kinderen, ze moeten werken en zij zullen en kunnen het indien gij u hunner ontfermt; ja ze zullen meer doen dan nu, immers nu zijn ze

verlamd en ontzenuwd, en de ervaring heeft elders geleerd, dat te veelvuldige arbeid der industrie nádeelig wordt, terwijl meerdere rust en onderwijs voor die kleinen haar krachtig verheft.

O, Doorluchtige Vorst! en Grootmachtige wetgevers in den Staat! geloof ze niet de valsche boodschappers, indien ze komen mogten, die u zouden verhalen, dat de hulpe, die wij van u afsmeeken, een onnoodige is. — Zij zouden liegen!

Maar neen, komen zullen ze niet; want ik zeg u: Zij, zij zouden metterdaad de ellendigen zijn, die de schoone vrouw tot ontucht en kindermoord verleidden. Die boodschappers, ja, ze zouden verbleeken, indien gij hen krachtig betichttet dat zij dus inderdaad de moordenaars onzer arme fabriekskinderen zijn. Neen, daar zal er geen komen, die u driest in het aangezicht zal werpen dat daar geen moord geschiedt in den vollen zin des woords.

Ik bid u, laat mij begaan met hem die het wagen zou durven; ik vraag hem dan zacht: Zeg, ongelukkige, hebt gij dan dat eene kamertje vergeten, het kamertje met de reinigings-machine van het ruwe katoen, waarbij het kind in slechts luttele jaren zijn rampzalig leven der win — 't klinkt zachter — der sleurzucht ten offer brengt? Zie — zie, dan verbleekt hij en sluipt hij weg

kan geven. U weet het wel: daarginds, aan de andere kant van de Oceaan. Daar bloeit en daar groeit het op Englands bodem; daar behoedt een schone zegenrijke wet die arme, arme fabriekskinderen voor de ellendige toestand, waarin zij hier verkeren. Dáár zijn hun werkuren minder in aantal; daar gaan ze naar school en worden ze onderwezen, drie, ja vijf uur per dag. En de onderwezen kinderen worden bekwame werklieden, en de nijverheid, zij bloeit er. En ik bid u, waarom zouden wij bij onze overzeese burens, ja zelfs bij het grootste deel ook van de minder ontwikkelde staten van Europa achterlopen? Maar wat spreek ik van het medicijn te zoeken in den vreemde; uw wijsheid zal het weten te vinden op eigen bodem, naar eigen behoefte. Nee, ik vraag u niets meer dan een wet in het belang van die ongelukkigen. Het tafereel dat ik schetste van de edele knaap met het jongetje aan zijn zij, het was in kunstlicht geplaatst. Dat beeld zou een uitzondering kunnen zijn; een toekomst voor die armen kan het niet worden. Die arme kinderen, ze moeten werken en zij zullen en kunnen het, als u zich over hen ontfermt; ja, ze zullen meer doen dan nu, immers nu zijn ze verlamd en verzwakt, en de ervaring heeft elders geleerd, dat te veelvuldige arbeid voor de industrie nadelig wordt, terwijl meer rust en onderwijs voor die kleinen de industrie krachtig verheft.

O, doorluchtige Vorst! En grootmachtige wetgevers in de Staat! Geloof ze niet, de valse boodschappers, als ze komen mochten, die u zouden verhalen, dat de hulp, die wij van u afsmeeken, onnodig is. — Zij zouden liegen!

Maar nee, komen zullen ze niet. Want ik zeg u: zij, zij zouden metterdaad de ellendigen zijn, die de schone vrouw tot ontucht en kindermoord verleidden. Die boodschappers, ja, ze zouden verbleeken, als u hen krachtig ervan zou betichten dat zij zo inderdaad de moordenaars van onze arme fabriekskinderen zijn. Nee, er zal niemand komen, die u driest in het gezicht zal werpen dat daar geen moord geschiedt in de volle zin van het woord.

Ik bid u, laat mij begaan met hem die het zou durven wagen. Ik vraag hem dan zacht: 'Zeg, ongelukkige, heeft u dan dat ene kamertje vergeten, het kamertje met de reinigingsmachine van het ruwe katoen, waarbij het kind in slechts luttele jaren zijn rampzalig leven opoffert aan de win-, — 't klinkt zachter — aan de hebzucht? Kijk — kijk, dan verbleekt hij en sluipt hij weg.

Maar ik weet het: er zullen, er kunnen geen boodschappers komen om tegen mijn zending te getuigen. Hoor maar, hoor! De arme stad kermt te luid en kreunt van de pijn.

Doorluchtige Vorst! Edele en grootmachtige wetgevers in de Staat! Zie: aan uw en mijn kleren, waaraan de handjes van die kleinen werkten, kleven druppels bloed; ja, de druppels bloed van de arme in Nederland vermoorde fabriekskinderen. O, wacht dan geen oogenblik langer, stuur de hulp die u gebieden kunt. Dat heeft haast, grote haast. Laat de stad uit haar nood verrijzen, en haar zusters met haar; en dan, dan zal er een stem suizen door uw zielen: 'Goed van u, dat u hebt samengewerkt – niet tot leniging, maar ter voorkoming van ellende en jammer; lof dat u de Nederlandse nijverheid een schonere toekomst hebt gewaarborgd; en hulde aan u, hulde aan u bovenal, dat u die armen daarginds – en nu zonder geld – naar ziel en lichaam gered en WAARLIJK HEBT LIEFGEHAD.'

's-Gravenhage, 23 februari 1863.

Maar ik weet het, daar zullen, daar kunnen geen boodschappers komen, om tegen mijne zending te getuigen. Hoor maar, hoor! de arme stad zij kermt te luide en steent van de pijn.

Doorluchtige Vorst! Edele en Grootmagtige wetgevers in den Staat! Ziet: aan uwe en mijne klederen, waaraan de handjes dier kleinen werkten, kleven droppelen bloeds; ja de droppelen bloeds der arme in Nederland vermoorde fabrieks-kinderen. O! toeft dan geen oogenblik langer, zendt de hulpe die Gij gebieden kunt; dat heeft haast, groote haast. Doet de stad verrijzen uit haren nood, en hare zusters met haar; en dan, dan zal er een stemme suizen door uwe zielen: Wél u, dat gij hebt zaam-gewerkt – niet tot leniging, maar ter voorkoming van ellende en jammer; wél u, dat gij der Nederlandsche Nijverheid een schonere toekomst hebt gewaarborgd; en wél u, wél u bovenal, dat Gij die armen daar ginder – en nu zonder geld – naar ziel en ligchaam gered en WAARLIJK HEBT LIEFGEHAD.

's Gravenhage, 23 Febr. 1863.

Naschrift: kinderarbeid nu

Cor Smit

Sommige moderne fabrieken vroegen nog lang veel handarbeid, waarvoor vaak jonge meisjes ingezet werden. Dat ging bijvoorbeeld om inpakwerk in een biscuitfabriek of in een zeepfabriek als Royal Sanders, zoals op deze foto van ca. 1920 te zien is (Particuliere collectie).